

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI XALQ TA'LIMI VAZIRLIGI

**AJINIYOZ NOMIDAGI NUKUS DAVLAT PEDAGOGIKA
INSTITUTI**

**«O'zbek tili leksikologiyasi»
fanidan**

MA'RUZALAR MATNI

LEKSIKOLOGIYA

Leksikologiyaning obyekti, predmeti va vazifalari

Leksikologiyaning obyekti tilning lug'at boyligidir. Bu boylik tilshunoslikda *leksika* deb ataladi, u muayyan tildagi barcha so'zlarni va shu so'zlar bog'lanishidan tarkib topgan ko'chma ma'noli turg'un konstruksiyalarni (frazemalarni) o'z ichiga oladi. *Leksika* atamasi ba'zan tor ma'nolarda ham qo'llanadi: dialektal leksika, kasb-hunar leksikasi, ilmiy leksika, vulgar leksika, Tohir Malik asarlari leksikasi kabi.

Leksikologiyaning predmeti- lug'at boyligining strukturaviy va sistemaviy xususiyatlarini, taraqqiyot qonuniyatlarini, tilning boshqa sathlari (fonetik sath, grammatik sath) bilan aloqasini tadqiq qilish.

Leksikologiyaning vazifalari: a) muayyan til lug'at boyligidagi eskirish va yangilanish jarayonlarini, bu jarayonlarda lisoniy va nolisoniy (lingvistik va ekstralingvistik) omillarning ishtirokini o'rganish; b) lug'aviy birliklarning funksional-semantik tavsifini berish, eskirgan, yangi va zamonaviy qatlamlarini, tematik guruhlari va mikrosistemalarini aniqlash, lisoniy va uslubiy xususiyatlarini yoritish; d) talabalarni leksikaga oid nazariy bilimlar bilan qurollantirish, ularda leksik-semantik tahlil ko'nikmalarini shakllantirish.

Leksikologiyaning turlari

Leksikologiya barcha tillarning lug'at boyligi taraqqiyotiga xos umumnazariy masalalar bilan birga, ayrim olingan bir tilning lug'at boyligi masalalari bilan ham shug'ullanadi. Shunga ko'ra u dastlab ikki turga- umumiy leksikologiya va xususiy leksikologiyaga bo'linadi.

1. **Umumiy leksikologiyada** barcha tillarning lug'at tarkibi taraqqiyotini belgilovchi qonuniyatlar ko'riladi: til va jamiyat, til va ong, til va tafakkur munosabatlarining lug'at tarkibiga ta'siri, buning lug'at tarkibida ma'lum o'zgarishlarga olib kelishi, lug'aviy birliklarning zamoniylilik, tarixiylik, ekspressiv-stilistik jihatdan qatlamlanishi, ma'lum tematik va leksik-semantik guruhlarga uyushishi kabi jarayonlar barcha tillarga xosdir.

2. **Xususiy leksikologiyada** muayyan bir tilning lug'at boyligi o'rganiladi: o'zbek tili leksikologiyasi, rus tili leksikologiyasi, nemis tili leksikologiyasi kabi.

Xususiy leksikologiya muayyan bir tilning lug'at boyligini tadqiq qilishda umumiy leksikologiya tajribalari va xulosalariga tayanadi. U o'z navbatida tavsifiy (sinxron) va tarixiy (diaxron) leksikologiya kabi turlarga bo'linadi:

a) **tavsifiy leksikologiyada** ayrim olingan bir tilning, masalan, o'zbek tilining leksikasi statik holatda - shu til leksikasining avvalgi (o'tmishdagi) taraqqiyot dinamikasiga bog'lanmay o'rganiladi, shunga ko'ra u *sinxron leksikologiya* sanaladi;

b) **tarixiy leksikologiyada** ayrim olingan bir tilning leksikasi dinamik holatda - tarixiy taraqqiyot jarayoni bilan bog'lab o'rganiladi, shunga ko'ra u diaxron leksikologiya hisoblanadi.

Hozirgi o'zbek tili *leksikologiyasi*, asosan, tavsifiy (sinxron) leksikologiyadir, ammo unda tarixiy (diaxron) leksikologiyaga murojaat etish hollari ham bo'lib turadi: o'zbek tili lug'at boyligining tarixiy va zamonaviy qatlamlarini, so'zlarning hozirgi va eskirgan ma'nolarini qiyoslash, tavsiflash kerak bo'lganda shunday qilinadi.

Leksikologiyaning boshqa fanlar bilan aloqasi

Leksikologiya tilshunoslikning semasiologiya, onomasiologiya, etimologiya va frazeologiya kabi bo'limlari bilan hamkorlikda ish ko'radi, bunday hamkorliksiz tilning lug'at boyligidagi leksik-semantik hoisalarni, lug'at tarkibi taraqqiyotiga oid til faktlarini to'g'ri yoritib bo'lmaydi: *semasiologiyada* lug'aviy birliklarning mazmun plani – semantik tarkibi va shu bilan bog'liq masalalar tadqiq qilinadi; *onomasiologiyada* narsa-hodisalarni yoki tushunchalarni nomlash prinsiplari o'rganiladi; *etimologiyada* so'zlarning kelib chiqishi aniqlanadi; *frazeologiyada* tilning lug'at boyligidagi ko'chma ma'noli turg'un konstruksiyalar – frazemalar xususida bahs yuritiladi.

Tilning leksik, fonetik va grammatik sathlari ham o'zaro bog'liqdir: fonetik birliklar so'zni borliq tusiga kiritadi, morfemalar yasama so'zlarni shakllantiradi, so'zlarning birikuvchanlik imkoniyatari, uslubiy vosita sifatidagi xususiyatlari ularning leksik va grammatik ma'nolariga hamda uslubiy semalariga tayanadi. Bular leksikologiyaning fonetika, morfemika, so'z yasalishi, grammatika va uslubshunoslik (stilistika) bilan aloqada bo'lishini taqozo qiladi.

Leksikologiyada lug'at boyligining sistema sifatida o'rganilishi

Leksikologiyada tilning lug'at boyligi sistema sifatida tadqiq qilinadi, chunki bu boyluk so'zlar va iboralarning oddiy, mexanik yig'indisi emas, balki o'zaro aloqada bo'lgan, birining bo'lishi ikkinchisining bo'lishini taqozo qiladigan lug'aviy birliklar va elementlar tizimidir, bu tizimdagi so'z va elementlar yaxlit bir «organizm»ning «to'qimalari» va «hujayralari» munosabatida bo'ladi: so'zlarning ifoda va mazmun tomonlari orasidagi aloqalar, leksik ma'no va uning semalari orasidagi butun va qism munosabatlari, so'z ma'nolarining paradigmatic va sintagmatic xususiyatlari shundan dalolat beradi. Bu tizimning asosiy birligi so'z ekanligini hisobga olsak, leksikologiyada bevosita so'zning o'zi bilan bog'liq masalalar ham ko'riladi: so'zning til birligi sifatidagi mohiyati, so'zning strukturasi (ifoda va mazmun planlari, semantik tarkibi), leksik ma'no va uslubiy semalar, leksik ma'no va etimon, leksikma'no taraqqiyoti, uzual va okkazional ma'nolar shular jumlasidandir.

Tekshirish savollari va topshiriqlar

1. Leksikologiya nimani o'rganadi ?
2. Leksika nima ?
3. Leksikologiyaning maqsadi va vazifalari haqida ma'lumot bering.
4. Leksikologiyaning qanday turlari bor ?
5. Leksikologiya tilshunoslikning qaysi bo'limlari bilan aloqada bo'ladi ?

Sabablari ?

Tayanch tushunchalar

Leksikologiyaning obyekt- tilning lug'at boyligi, leksik tizimi.

Lug'aviy birliklar- so'z va iboralar (leksema va frazemalar).

Lisoniy omillar (lingvistik faktorlar) –tilning strukturaviy va sistemaviy xususiyatlaridan kelib chiqadigan omillar.

Nolisoniy omillar (ekstralingvistik faktorlar) – til taraqqiyotiga (shu jumladan, leksik tizim rivojiga) tashqaridan ta'sir o'tkazuvchi omillar: ijtimoiy-siyosiy tuzum, psixologiya, urf-odatlar, ilmiy-texnikaviy taraqqiyot, adabiyot, san'at va boshqalar.

Umumiy leksikologiya – leksikologiyaning barcha (yoki ko'pchilik) tillar lug'at boyligi taraqqiyotiga xos umumiy qonuniyatlarni aniqlash va yoritish bilan shug'ullanuvchi turi.

Xususiy leksikologiya – leksikologiyaning muayyan bir til lug'at boyligi haqida ma'lumot beruvchi turi.

Tavsifiy leksikologiya – ayrim olingan bir tilning lug'at boyligini shu til leksikasining avvalgi taraqqiyoti bilan bog'lamay o'rganadigan leksikologiya.

Tarixiy leksikologiya – ayrim olingan bir tilning lug'at boyligini tarixiy taraqqiyot jarayoni bilan bog'lab o'rganadigan leksikologiya.

Semasiologiya – leksik birliklarning semantik tarkibi va u bilan bog'liq masalalarni o'rganuvchi soha.

Onomasiologiya- leksik birliklarni nomlash va tushuncha anglatish prinsiplari va qonuniyatlari haqida ma'lumot beruvchi soha.

Etimologiya – tilshunoslikning so'z va morfemalarning kelib chiqishini o'rganuvchi bo'limi.

SO'ZNING LEKSIK BIRLIK SIFATIDAGI MOHIYATI

So'z – tilning eng muhim nominativ birligi

So'z tilning eng muhim nominativ birligidir, chunki u borliqdagi narsa-buyumlarni, predmet sifatida tasavvur qilinadigan mavhum tushunchalarni, harakat-holatni, rang-tus, maza-ta'm, hajm-miqdor, xislat kabi belgi-xususiyatlarni nomlaydi: *daraxt* (predmet nomi), *ong* (mavhum tushuncha), *ishlamoq* (harakat nomi), *oq* (rang-tus nomi), *shirin* (maza-ta'm nomi), *katta* (hajm nomi), *besh* (miqdor nomi) kabi. Tilning lug'at boyligidagi bunday so'zlar leksik birliklar sanaladi.

Tilda nomlash xususiyatiga ega bo'lmagan, binobarin, leksik birlik sanalmaydigan so'zlar ham bor, ular faqat grammatik yoki modal ma'nolarini ifodalaydi, shunga ko'ra grammatik so'zlar yoki morfema-so'zlar hisoblanadi: yordamchi so'zlar, taqlidiy so'zlar, modal so'zlar, undovlar, olmoshlar shular jumlasidandir. Bular tilshunoslikda ifodalovchi so'zlar (undovlar, modal so'zlar, yuklamalar), ko'rsatuvchi so'zlar (bog'lovchilar, ko'makchilar), olmoshlovchi so'zlar (olmoshlar) va atovchi so'zlar (atoqli otlarning ma'lum turlari) kabi guruhlarga ajratiladi.

Leksik mazmunli soʻzlar leksikologiyada, grammatik mazmunli soʻzlar esa grammatikaa (soʻz turkumlari bilan bogʻlab) oʻrganiladi.

Tilshunoslikda leksik mazmunli soʻzlarning strukturasi har xil taʼriflanmoqda: ayrim manbalarda leksik mazmunli soʻzlarning ifoda plani (tovushlardan tarkib topgan moddiy tomoni) *leksema* deb, mazmun plani (ifodalanuvchisi) esa *semema* deb taʼriflanadi. Demak, leksema va semema leksik birlikning (soʻzning) oʻzaro aloqada boʻlgan ikki tomoni ekanligi aytiladi.¹ Boshqa manbalarda esa leksema soʻzning ifoda planigina emas, balki uning ifoda va mazmun planlari birligidan iborat yaxlit butunlikekanligi taʼkidlanadi. Bu butunlik nominativ funksiyadagi soʻz yoki soʻz birikmasi shaklida boʻladi. U onomasiologiyada tilning lugʻat tarkibidagi bir komponent (vokabula) sifatida, semasiologiyada esa maʼlum maʼnolar tarkibidan iborat birlik (semantema) sifatida oʻrganiladi.¹

Oʻzbek tilshunosligida leksemaning ifoda va mazmun planlari birligidan iborat bir butun leksik birlik sifatida qaralishhi keng tarqalgan, bunda uning ifoda plani (tovush tomoni) *nomema* termini bilan, mazmun plani esa *semema* termini bilan nomlanmoqda. Mazkur darslikda ham shu anʼanaga amal qilindi.

Leksemalarning leksik birlik sifatidagi tavsifi

Leksemalarning leksik birlik sifatidagi tavsifida quyidagi belgi-xususiyatlarning alohida oʻrni bor:

1. Har qanday leksema ikki tomonning – ifoda va mazmun planlarining (nonema va sememaning) birligidan tashkil topadi:

a) leksemaning ifoda plani uning fonetik qobigʻidir (fonemalar, boʻgʻinlar va soʻz urgʻusidan iborat moddiy-material shakli). Masalan, quloq leksemasining ifoda plani 5 ta fonema (q,u,l,o,q), 2 ta boʻgʻin (qu-loq) va 1 ta soʻz urgʻusi (qulo`q) bor.

Leksemaning ifoda plani boʻgʻin tiplari, uning fonetik tarkibi bilan bogʻlangan boʻladi: oʻzbek tilining oʻz qatlamidagi umumturkiy leksemalarning koʻpchiligi bir va ikki boʻgʻinli tub soʻzlardir. Bir boʻgʻinli tub leksemalarning fonetik tarkibi undosh+unli+undosh (bosh, koʻz), unli+undosh (osh, oʻn) sxemalarida boʻladi: boʻgʻin va soʻz boshida ikki undosh qatorlashib kelmaydi, ammo soʻz oxirida ikki undoshning qatorlashib kelishi uchrab turadi: toʻrt, qirq kabi. Ikki boʻgʻinli tub leksemalarning birinchi boʻgʻini unli (**o**-na), unli+undosh (**ol**-ti), undosh+unli+undosh (**kat**-ta), undosh+unli (**bo**-la), ikkinchi boʻgʻini esa undosh+unli (**o**-ta), undosh+unli+undosh (**ol**-tin) sxemalarida boʻladi. Ikkinchi boʻgʻin hech qachon unli bilan boshlanmaydi, ammo unli bilan tugash holatlari (ochiq boʻgʻin boʻlishi) koʻp uchraydi (ke-**cha**, qay-**gʻu**, bo-**la**, bo-**bo** kabi).

Oʻzbek tilining oʻzlashgan qatlamidagi leksemalarning boʻgʻinlarida, binobarin, soʻzning ifoda planida ham bir qator oʻziga xosliklar bor.

Yasama soʻzlarda oʻzak morfema va soʻz yasovchi morfemalar leksemaning ifoda plani boʻladi: ish-chi>ishchi, bosh-la(moq)>boshla(moq) kabi. Fonemalar esa

¹ Толстой. Н. И. Из опытов типологического исследования славянского словарного состава. «Вопросы языкознания», 1963. №1

¹ Кодухов. В. И. Введение в языкознание.-М.: “Просвещение”. 1979. С. 184-186.

o'zak va affikslarning ifoda plani vazifasida qo'llanadi: ishchi-i,sh\ch,i; boshlamoq-b,o,sh\l,a\m,o,q kabi.

Leksik mazmunli juft va takroriy so'zlar ham yaxlitlangan bir leksema hisoblanadi: katta-kichik (bitta leksema), bola-chaqa (bitta leksema) jangir-jungir (bitta leksema) kabi.

Leksemaning ifoda planidagi turli shakllar uning **tashqi formasi** sanaladi:

b) leksemaning mazmun plani deyilganda uning ma'nosi (yoki ma'nolari) va uslubiy bo'yoqlari (ma'no qirralari) nazarda tutiladi. Masalan, *quloq* leksemasining mazmun planida quyidagi leksik ma'nolar bor: «eshitish a'zosi» (odamning qulog'i), «dutor, tanbur torlarini sozlash uchun o'rnatilgan murvatlar» (dutorning qulog'i), «qozonning yon tomonlaridan chiqarilgan tutqich-dastalar» (qozonning qulog'i) kabi. *Chehra* leksemasining mazmun planida esa leksik ma'no qo'shimcha ottenka- uslubiy bo'yoq bilan qoplangan. Bu bo'yoq kishi kayfiyati, ruhiy holati yoki xulq-atvorining yuzdagi aksini ifodalaydi: *chehra degan ko'ngilning oinasidir* (Hamza).

Leksemaning mazmun planidagi leksik ma'no (yoki ma'nolar) va uslubiy semalar uning **ichki formasi** sanaladi.

Leksemaning ifoda va mazmun planlari dialektikaning shakl va mazmun kategoryalari munosabatiga asoslanadi: shakl mazmunning bo'lishini taqozo qiladi, mazmun esa shaklsiz yuzaga kelmaydi, ifodalanmaydi ham. Qiyos qiling: *shahar*, *hashar* leksemalarining ikkialasida bir xil fonemalar qatnashgan, ammo bu fonemalarning joylashish tartibi, demak, leksemaning shakli har xil. Bu hol shu ikki leksema ma'nolarining tilda farqlanishini ta'minlaydi. Ulardagi fonemalar tartibini o'zgartirish esa shaklning yo'qolishiga olib keladi: *shahar* (so'z, leksema)-*ashhar* (so'z emas), *hashar* (so'z, leksema)-*rashah* (so'z emas). Demak, tovushlarning har qanday yig'indisi so'z (leksema) bo'lavermaydi: bunday yig'indi til birligining (leksik birlikning) shakli darajasiga ko'tarilishi uchun u albatta mazmun bilan bog'langan bo'lishi kerak.

2. Leksemalarga xos muhim belgilardan yana biri shuki, ularning har biri u yoki bu leksik-grammatik guruhlarga mansub bo'ladi: predmet nomlari ot turkumiga, belgi-xususiyat nomlari sifat turkumiga, miqdor anglatuvchi so'zlar son turkumiga, harakat mazmunli so'zlar esa fe'l turkumiga kiradi. Bunday mansublik leksemalarning nutqdagi grammatik shakllarini belgilaydi: otlar egalik, kelishik, ko'plik yoki birlik shakllarida, sifatlar oddiy, orttirma yoki qiyosiy daraja shakllarida, fe'llar shaxs-son, zamon, mayl, bo'lishli yoki bo'lishsiz, nisbat shakllarida qo'llanadi. Bu hol tilning leksik va grammatik sathlari o'rtasidagi aloqadorlikdan kelib chiqadi.

3. Leksemalar albatta yaxlitlangan, bir butun birlik bo'ladi, shu xususiyati bilan grammatik shakllardan, so'zlar birikmasi va gapdan farq qiladi. Chunonchi, *maktab* leksemasi leksik birlik sifatida o'zgarib turadi, ammo uning grammatik shakllari nutqda o'zgarib turadi: *maktabning*, *maktabni*, *maktabga*, *maktabda*, *maktabdan* kabi. Shuningdek, «beshta olma» birikmasini «beshta qizil olma» deb qo'llash (birikma tarkibiga «qizil» so'zini qo'shish) mumkin, ammo maktab leksemasi tarkibiga boshqa bo'g'in yoki so'z kiritilmaydi.

4. Leksemada bitta bosh (asosiy) urg'u bo'ladi, u shu leksemaning yaxlitligini, bir butun birlik bo'lishini ta'minlovchi muhim supersegment birlikdir: qovo`q, oshqovo`q, temi`r, temirbeto`n (so'nggi so'zning ikkinchi bo'g'inida ikkinchi darajali urg'u, oxirgi bo'g'inda esa bosh urg'u qo'llangan) kabi.

Yuqoridagilardan shunday xulosa qilish mumkin: har qanday leksema shakl va ma'no butunligiga ega. Leksemaning shakli uning tashqi formasi, mazmun plani esa uning ichki formasi bo'ladi. Shakl ma'noni borliq tusiga kiritadi, shu orqali ma'noning tilda va inson ongida yashashini ta'minlaydi.

Tekshirish savollari va topshiriqlar

1. Nima uchun so'z nominativ birlik sanaladi ?
2. Leksik so'zlar va grammatik so'zlar qanday farqlanadi ?
3. Leksik va grammatik mazmunli so'zlar tilshunoslikning qaysi bo'limlarida o'rganiladi ?
4. *Leksema, nomema, semema* atamalarini tushuntiring.
5. Leksemaning ifoda va mazmun planlari haqida ma'lumot bering.
6. Tub va yasama so'zlarning ifoda planlari qanday farqlanadi?
7. Leksemaning tashqi va ichki formalari haqida ma'lumot bering.
8. Leksemaning ifoda va mazmun planlari dialektikaning qaysi kategoriyalariga mos ?
9. Leksemaning yaxlit bir butun ekanligi nimalarda namoyon bo'ladi ?
10. Leksemaning leksik birlik sifatidagi asosiy belgilarini tushuntiring.

Tayanch tushunchalar

Nominativ birlik-nomlash xususiyatiga ega birlik.

Leksik so'z-leksik mazmunli so'z (leksema).

Grammatik so'z-leksik ma'nosi bo'lmagan, grammatik mazmunli so'z (morfema so'z).

Semema-leksik ma'no

Nomema-leksemaning tovush tomoni, nomi.

LEKSEMANING SEMANTIK TARKIBI

Leksemaning semantik tarkibi leksik ma'no, qo'shimcha ottenkalar (ma'no qirralari, uslubiy semalar) va turkumlik semalarni o'z ichiga oladi.

Leksik ma'no

Leksik ma'no leksemaning nimanidir nomlashi (atashi), anglatishi va ifodalashidir. U quyidagi uch hodisa o'rtasidagi bog'lanishdan tarkib topadi: a) fonetik so'z (leksemanin fonetik qobig'i, shakli); b) fonetik so'z tomonidan nomlangan predmet, hodisa, tushuncha (denotat, referent); d) fonetik so'z tomonidan ifodalangan ma'no (signifikat, u inson ongida denotat haqida shakllangan ma'nodir). Demak, fonetik so'z predmetni, denotatni ataydi (denotativ ma'no), fonetik so'z inson ongidagi signifikatni ifodalaydi (signifikativ ma'no). Ana shu uchta birlik o'rtasidagi bog'lanishdan yuzaga kelgan semantik birlik leksik ma'no sanaladi.

Leksik ma'noning yana bir muhim belgisi shuki, u leksemaning til sistemasidagi boshqa so'zlar bilan turli darajada aloqaga kirisha olish imkoniyatini (valentligini) ham belgilaydi. Masalan, non va yemoq leksemalarining ma'nolari shu ikki so'zning nutqda birikishini taqozo qiladi («non yemoq» kabi), ammo non va ichmoq leksemalari o'zaro birika olmaydi, chunki bu ikkala leksemaning ma'nolari, semik tarkibi bunga yo'l qo'ymaydi.

Leksik ma'no leksemaning ifoda plani (fonetik so'z) bilan tarixan bog'langandir, ammo bundan ma'no va tovushlar o'rtasida tabiiy bog'lanish bor degan xulosa chiqmasligi kerak, chunki tovush- ma'nosiz birlik, fizik-akustik hodisa; ma'no esa mavhum umumlashmadir. Tovushlar bilan ma'no o'rtasida tabiiy bog'lanish bo'lganda edi, bir ma'no tilda bitta so'z bilan ifodalanardi, aslida esa tilda bir ma'noning bir necha so'z bilan nomlanish hollari ham uchraydi: kulgu va handa, yolg'onchi va aldanchi, chelak va satil kabi sinonimlarning borligi buning isbotidir. Demak, leksik ma'no fonetik birliklardan tarkib topgan fonetik so'zga (yoki bir necha fonetik so'zga) shu til egasi bo'lgan jamoa tomonidan birlashtirilgan bo'ladi. Buni quyidagicha tavsiflash mumkin: borliqdagi narsa-hodisalar sezgi a'zolarimiz orqali ongimizga ta'sir qiladi, natijada inson ongida shu narsa-hodisalarning in'ikosi (obrazi) qoladi, unga nom tarzida birlashtirilgan so'zning shakli ham ongimizda o'z aksini topadi. Shunday qilib bu ikki hodisa- predmet in'ikosi va so'z shakli obrazi o'rtasida doimiy, mustahkam aloqa bog'lanib, bir butun birlik yuzaga keladi: har safar narsa-hodisani ko'rganda yoki sezganda, ongimizda shu narsaning in'ikosi bilan birga, uning nomi bo'lgan so'zning qiyofasi ham gavdalanadi yoki, aksincha, so'zni eshitganda shu so'z qiyofasibilan birga u atagan narsa-hodisaning in'ikosi, obrazi tiklanadi. Ana shu ikki hodisa o'rtasidagi doimiy aloqa, bog'lanish leksik ma'no bo'ladi.¹ So'z va uning ma'nosi birgalikda inson ongida tushunchani shakllantiradi. Demak, so'zni tushunchaning tildagi belgisi (znak ponyatiya) deyish mumkin.² Biroq so'zning ma'nosi bilan tushuncha bitta narsa emas. Ma'no tushunchaning shakllanishida ishtirok etadi, unga poydevor bo'lib xizmat qiladi, ammo so'zning tarkibiy qismi bo'lganligidan til birligi sanaladi, tushuncha esa, garchi so'z va uning ma'nosi bilan aloqada bo'lsa-da, inson tafakkurining mahsuli sifatida logik kategoriya hisoblanadi. Masalan, shox-shabbali, ko'p yillik o'simlik haqidagi tushuncha barcha millat vakillari ongida bir xil bo'lsa-da, uning shakllanishida poydevor vazifasini bajargan so'zlar (nomlar) har xildir: o'zbek tilida *daraxt*, rus tilida *derevo*, nemis tilida *der Baum*. Shuning uchun *daraxt* so'zining ma'nosini nemis va ruslar bilmaydi, o'zbek esa *der Baum* va *derevo* so'zlarining ma'nolarini anglay olmaydi (agar shu tillardan xabari bo'lmasa), bunday holat ulardan birining (tushunchaning) logik kategoriya ekanligidan, ikkinchisining (so'z va ma'noning) esa lingvistik kategoriya ekanligidan kelib chiqadi, so'z va uning ma'nolari qaysi tilga mansub bo'lsa, o'sha til sistemasi ichida qaraladi, shuning uchun bir tushuncha nomi turli tillarda turlicha bo'lishi bilan birga, ularning ma'nolarida anchagina tafovutlar uchraydi: bosh (o'zb.) va golova (rus.) so'zlarining asosiy (to'g'ri) ma'nolari o'zaro tengdir, ammo o'zbek tilida bosh so'zining ko'chma ma'nolari- «ko'chaning boshi»,

¹ Qarang: Головин. Б. Н. Введение в языковедение. –М.: «Высшая школа». 1977. с.71

² Головин. Б. Н. Ko'rsatilgan asar, 73-b.

«o'choq boshi», «daryo boshi», «bohi berk ko'cha» birikmalarida reallashgan semalari ruscha golova so'zining semantik tarkibida yo'q.

Qo'shimcha ottenkalar

Qo'shimcha ottenkalar (ma'no qirralari) leksemaning semantik tarkibidagi ikkinchi hodisadir. Ular leksik ma'noga ustama sema tarzida birlashtirilgan bo'ladi. Bu haqda «ifoda semalari» bahsiga qarang.

Turkumlik semalari

Turkumlik semalari- leksemaning mazmun planidagi uchinchi komponent. Bunday semalar leksik ma'noga tayangan holda leksemalarning grammatik ma'nolarini belgilaydi, shu asosda leksemalarning leksik-grammatik guruhlanishi-so'z turkumlariga uyushishi ta'minlanadi. Qiyos qiling: *daftar* –«predmetning bir turi» (leksik ma'no), *kitob*- «predmetning boshqa bir turi» (leksik ma'no), *yozmoq*-«harakatning bir turi» (leksik ma'no), *yurmoq*- «harakatning boshqa bir turi» (leksik ma'no). Bu ma'nolar yuqorida keltirilgan har bir leksemaning o'zinikidir: *kitob* leksemasi «*daftar*»ni, *daftar* leksemasi «*kitob*»ni anglatmaydi; shuningdek *yozmoq* leksemasi «*yurmoq*»ni, *yurmoq* leksemasi esa «*yozmoq*»ni ifodalamaydi. Biroq *daftar* va *kitob* leksemalarining ikkalasida «predmetlik» semasi, *yozmoq* va *yurmoq* leksemalarining ikkalasida esa «harakat» semasi ham borki, ular *daftar* va *kitob* leksemalarini ot turkumiga, *yurmoq* va *yozmoq* leksemalarini esa fe'l turkumiga birlashtiradi. Har bir so'z turkumining ichki kstegoriyalariga xos ma'nolar- otlarda egalik, kelishik, birlik, ko'plik; fe'llardagi shaxs-son, zamon, mayi; sifatlardagi daraja ham turkumlik semalariga asoslanadi. Demak, leksik ma'noda xususiylik, individuallik, grammatik ma'noda esa umumiylik ustun turadi. Bunday tafovutlanish leksemaning mazmun mundarijasidagi leksik ma'no semalari bilan turkumlik semalari o'rtasidagi munosabatlardan kelib chiqadi («Leksik ma'noning semantik tarkibi» bahsiga ham qarang).

Tekshirish savollari va topshiriqlar

1. Leksemaning semantik tarkibiga nimalar kiradi ?
2. Leksik ma'no nima ?
3. Fonetik so'z nima ?
4. Denotat, referent nima ?
5. Signifikat nima ?
6. Valentlik haqida ma'lumot bering.
7. Leksik ma'no bilan so'zning nomi o'rtasidagi bog'lanishni qanday tushunasiz ?
8. Leksik ma'no va tushuncha haqida ma'lumot bering, leksik ma'noning lingvistik kategoriya, tushunchaning esa logik kategoriya ekanligini tushuntiring.
9. Leksemaning semantik tarkibida leksik ma'nodan tashqari yana nimalar bo'lishi mumkin ?
10. Ifoda semalari va turkumlik semalari haqida ma'lumot bering.

Tayanch tushunchalar

Leksik ma'no- leksemaning nimanidir nomlashi, atashi, anglatishi.

Fonetik so'z-leksemaning fonetik qiyofasi, nomi.

Denotat- leksema tomonidan nomlangan narsa-predmet, voqelik.

Referent- til birligi ifodalaydigan tushuncha, fikr predmeti.

Signifikat- til birligi ifodalaydigan ma'no.

Valentlik- leksemaning birikma yoki gap tarkibida boshqa leksemalar bilan aloqaga kirisha olish xususiyatlari.

Tushuncha- obyektiv borliqdagi predmet yoki hodisalarning inson miyasida aks etgan umumiy tasavvuri.

Turkumlik semalari- leksik ma'noga tayangan holda leksemallarning grammatik ma'nolarini belgilaydigan, shu asosda leksemalarning so'z turkumlariga uyushishini ta'minlaydigan semalar.

LEKSIK MA'NONING SEMANTIK TARKIBI

Leksik ma'noning semalari

Leksik ma'no leksemaning mazmun planidagi yaxlit bir semantik butunlik bo'lsa-da, keyingi vaqtlarda bu butunlik tarkibida ma'lum ma'no qismlari- *semalar* borligi aniqlanmoqda. Masalan, *daraxt* leksemasining leksik ma'nosida quyidagi semalar borligini ko'ramiz: 1) «predmet»; 2) «o'simlik»; 3) «ko'p yillik o'simlik»; 4) «yerda o'suvchi»; 5) «yog'ochlashgan tanali»; 6) «ildizli»; 7) «shox-shabbali»; 8) «bargli». Bu semalar birlashib, *daraxt* leksemasining leksik ma'nosini shakllantiradi. Leksik ma'noning semasiologiyada *semema* deyilishi ham shundan.

Semalar ma'no xususiyatiga ko'ra quyidagi turlarga bo'linadi:

Atash semalari (denotativ semalar)

Ifoda, tasvir, qo'shimcha ma'no semalari (konnotativ semalar)

Vazifa semalari (funktional semalar)

Atash semalari

Atash semalari- semema tarkibidagi nomlash, atash semalariga oid. Ular ot, sifat, son, fe'l turkumidagi barcha leksemalarning leksik ma'nolarida bor. Shuning uchun ular *ideografik semalar* deb ham ataladi.

Ifoda semalari

Ifoda semalari semema tarkibidagi uslubiy ma'no qirralaridir. Ular leksemalarning atashdan, nomlashdan tashqari, shaxsiy munosabatlarni ifodalashiga yoxud shu leksemalarning qo'llanish doirasini belgilashiga xizmat qiladi. Masalan, *buyum va mato* leksemalari «tirikchilik-ro'zg'orda qo'llanadigan mol» ma'nosiga ega, ammo *mato* so'zida bu leksik ma'no salbiy bo'yoq bilan qoplangan: «Jon ota, *matohlarini* olib borib bering, agar meni qizim desangiz, olib borib bering...» (X. Seitov).

Ba'zan semantik tarkibida qo'shimcha ma'no qirradi bo'lmagan leksemalar o'zi qo'llangan kontekst yoki nutqiy muhit talabi bilan uslubiy semali leksemaga aylanadi. Bu hodisa leksemaning o'ziga xos bo'lmagan kontekstda qo'llanishi tufayli

sodir bo'ladi. Masalan, *burun va tumshuq* so'zlaridan har birining o'z konteksti bor: *burun* leksemasi asosan odamga nisbatan, *tumshuq* leksemasi esa hayvon va parrandalarga nisbatan qo'llanadi. Qiyos qiling: 1) *Sharofatning yupqa lablari ko'karib pirqiradi, burni oqarib, kataklari kerildi* (A. Qahhor); 2) *Laylakning bo'yi novcha, tumshug'i bor tarnovcha. Lapanglaydi uchganda, uyasidan ko'chganda* (Uygun). Keltirilgan misollarning ikkalasida *burun va tumshuq* so'zlari o'z kontekstida qo'llangan, shu bois ularda qo'shimcha ma'no qirralari, uslubiy baho ottenkalari ifodalanmagan. Y a n a m i s o l: *U bir ko'ngli borib muttaham qozining tumshug'iga tushurgisi yo iflos basharasiga tupurgisi keldi.* (M. Ismoiliy). Bu gapda *tumshuq* so'zi o'ziga xos bo'lmagan kontekstda- odamga nisbatan qo'llangan, natijada unda odamga (qoziga) nisbatan hurmatsizlik, nafrat manolari ifodalangan.

O'zbek tilida uslubiy bahoning morfemalar yordamida ifodalanishi keng tarqalgan: *oyi-oyijon, tili-tillari, dadam-dadamlar, uka-ukaginam* kabi. Masalan: 1) Mushfiq va mehribon *oyijonim*. O'z tashvishlari bilan Sizni unutgan beaql, adashgan qizingizni ma'zur tuting. (E. Samandar); 2) Og'a, sog' borsangiz avval *Dadamlarga* salom ayting, Yugirib chiqqan ul mushfiq *Onamlarga* salom ayting (Hamza); 3) Men uning *tillarini* kesib olaman, qo'linga bir tushsin yashshamagur. (E. Samandar); 4) Bir oydan so'ng ko'zin yumib Mamaniyoz, *Ko'kanchaga* meros qopti bud-shud, oz-oz. (G'. G'.); 5) Seni o'zimdek bilaman. Ol, *ukaginam*. (S. Ahm.); 6) Ana sichqon, mushukvoy, Ana xo'roz, kuchukvoy (G'. G'.).

Vazifa semalari

Vazifa semalari ham semema tarkibiga kiradi, ammo ular atash, iodolash bilan birga leksemalarning nutqda o'zaro birika olishini (valentligini, distributsiyani), shu orqali gapda ma'lum vazifa bajarishini belgilaydi. Masalan, *choy* leksemasining leksik ma'nosi (sememasi) tarkibida «qayta ishlangan», «quruq», «qurutilgan» «suyuqlik», «ichimlik», «choy o'simligi» semalari bor. Bu semalar *choy* leksemasining *o'stirmoq, ichmoq, qaynatmoq, damlamoq* fe'llari bilan birika olishini ta'minlaydi: *choy o'stirmoq, choy damlamoq, choy ichmoq, choy qaynatmoq* kabi. Biroq, *choy* leksemasi nutqda *yemoq* fe'li bilan birika olmaydi, bunga *choy va yemoq* so'zlarining leksik ma'nolaridagi semalar tarkibi yo'l qo'ymaydi.

Bir mazmuniy guruhga mansub leksemalarning sememalari qiyoslanganda, ularning semantik tarkiblarida integral (birlashtiruvchi) va differensial (farqlovchi) semalar borligi ham ma'lum bo'ladi. Bunday semalar leksemalrni o'zaro birlashtirish va farqlash uchun xizmat qiladi. Masalan, o'zbek tilidagi *amaki, amma, tog'a, xola, jiyan* leksemalarining barchasida «qarindosh», «yaqin qarindosh» semalari bor, shu semalar ularni bitta mazmuniy guruhga birlashtiradi, shunga ko'ra *integral* (birlashtiruvchi) *semalar* sanaladi; ayni paytda keltirilgan leksemalarning ma'no tarkibida farqlanish belgilari- *differensial semalar* ham mavjud: *amaki* sememasida «otaning akasi yoki ukasi» semasi *tog'a* sememasida yo'q, *tog'a* sememasidagi «onaning akasi yoki ukasi» semasi esa *amaki* sememasida uchramaydi, demak, bu ikki sema yuqoridagi ikki so'zning ma'nolarini farqlashga imkon beradi; *amaki va amma, tog'a va xola* sememalari ham

«qarindosh», «yaqin qarindosh» semalari bilan birlashadi, ammo «erkak» va «ayol» semalari bilan o'zaro farqlanadi; *jiyan* leksemasida esa «yoshi kichik», «akaning yoki ukaning farzandi» semalari farqlash vazifasini bajaradi.

Leksik ma'noni (sememani) tarkibiy qismlarga- semalarga parchalab o'rganish semasiologiyada **komponent tahlil usuli** deyiladi. Bu usul leksemlarning paradigmalarini, mazmuniy, tematik va hokazo guruhlarini aniqlashda qo'l keladi.

Terminlar

Terminlar fan, texnika, adabiyot, san'at va boshqa sohalarga oid ixtisoslashgan, qo'llanishi muayyan soha bilan chegaralangan tushunchalarni ifodalaydigan nominativ birliklardir: *gulkosa, shona* (botanikada), *to'rtburchak, kvadrat* (geometriyada), *ega, kesim* (tilshunoslikda), *qofiya, turoq, vazn* (adabiyotshunoslikda) kabi.

Terminlarning ifoda plani so'zga (*hujayra, to'qima*) yoki turg'un birikmaga (*o'q ildiz, popuk ildiz*) teng bo'ladi. Har ikki ko'rinishda ham termin leksema deb hisoblanadi, bunda uning nominativ birlik ekanligi e'tiborga olinadi.¹

Terminlarning mazmun planida muayyan soha tushunchalari ifodalangan bo'ladi: Masalan, **boshoq** terminining mazmun planida «poya uchida o'sadigan to'pgul yoki to'pmevaning bir xili» tushunchasi ifodalangan.

Shaklan so'zga teng termin aslida leksemaning o'zidir, chunki u ko'pincha til sistemasida mavjud bo'lgan yoki shu tilning so'z yasaliş modellari asosida shakllangan leksemaning terminlashishi natijasida yuzaga kelgan, natijada terminning ifoda plani ham, mazmun plani ham leksema bazasiga tayanadi. Qiyos qiling: **tish** (leksema: «odamning tishi», «hayvonlar tishi»)- **tish** (termin: «odamning tishi», «hayvonlar tishi»). Bunda leksemaning mazmun plani (leksik ma'nosi) terminning mazmun planiga (tushunchaga) tengdir. Demak, terminlarda ko'pincha leksik ma'no bilan tushuncha o'zaro teng bo'ladi. Ba'zi sohalarda leksema o'zining ko'chma ma'nosida terminlashib qolishi ham mumkin, ammo bu hodisa juda kam uchraydi. Qiyos qiling: **gul** –botanikada: «o'simlikning urchish (ko'payish) organi»; **gul** –amaliy san'atda: «biror narsaga chizib, tikib, bosib yoki o'yib tushirilgan naqsh, bezak». Bu misollarda *gul* leksemasi o'zining bosh ma'nosida botanikada, ko'chma ma'nosida esa amaliy san'atda terminlashgan. Ammo bir sohaning o'zida leksemaning ikkita tushuncha nomi sifatida terminlashishi (ko'p ma'noli termin bo'lishi) terminologiyaning izchilligiga xilof bo'ladi. Masalan, *urug'* leksemasi uzoq yillar davomida ikki tushunchaning nomi bo'lib keldi: 1) «o'simlikning urug'i» (ruscha: semya); 2) «turdan katta, oiladan kichik taksonomik kategoriya» (ruscha: rod). Bunday polisemiya keyigi yillarda taksonomik kategoriya ma'nosidagi **urug'** terminining **turkum** termini bilan almashtirilishiga sabab bo'lgan. Ba'zan termin ommalashib, umumtil birligiga aylanib qoladi. Xususan, *radio, televizor, telefon* so'zlari ham ma'lum soha terminlari sifatida yuzaga kelgan, ammo hozirgi paytda bu terminlar ommalashib, barchaning nutqida

¹ Кодухов. В. И. Введение в языкознание.-М.: "Просвещение". 1979. С. 184

qo'llanadigan, barchaga tushunarli bo'lgan so'zlarga aylangan. Bu hodisa tilshunoslikda **determinlashish** deyiladi.

Tekshirish savollari va topshiriqlar

1. Sema va semema haqida ma'lumot bering.
2. Semalar ma'no xususiyatiga ko'ra qanday turlarga bo'linadi ?
3. Atash (denotativ) semalari nima ? Ifoda va mazmun semalari-chi ?
4. Ideografik semalarning integral va differensial semalarga bo'linishini tushuntiring.
5. Termin, uning ifoda va mazmun planlari haqida ma'lumot bering.
6. Terminlarda leksik ma'no bilan tushunchaning teng kelish holatlarini tushuntiring.

Tayanch tushunchalar

Sema-leksik ma'no (semema)ni tashkil toptiruvchi komponent va ma'no qirralari.

Atash semalari- leksemaning leksik ma'nosidagi ideografik semalar (atash, nomlash ma'nosini shakllantiruvchi semalar).

Ifoda semalari- semema tarkibidagi uslubiy ma'no qirralari.

Vazifa semalari- atash, ifodalash bilan birga leksemalarning nutqda o'zaro birika olishini (valentligini) belgilaydigan semalar.

Terminlar – fan, texnika, adabiyot, san'at va boshqa sohalarga oid ixtisoslashgan tushuncha nomlari.

Ixtisoslanish, chegaralanish- terminlarning ma'nosi va qo'llanishidagi o'ziga xoslik, ma'lum soha tushunchasini nomlash bilan cheklanish.

Determinlashish- termilarning ommalashib, umumnutq birligiga aylanishi.

LEKSEMANING UZUAL VA OKKAZIONAL MA'NOLARI

Uzual ma'no

Uzual ma'no leksemaning mazmun mundarijasida bor bo'lgan leksik ma'nodir. U til egasi bo'lgan xalq tomonidan tan olingan, demak, ko'pchilikka tushunarli bo'lgan ma'no. Masalan, **tozalamoq** leksemasining mazmun mundarijasida quyidagi leksik (uzual) ma'nolar bor: 1) «kir, chang, ifloslik va shu kabilardan xoli qilmoq» (*tish tozalamoq, idishlarni tozalamoq, uyni tozalab supurmoq* kabi): *Yo'lchi ularga beda tashladi. Keyin kurak va supurgi olib otxonani tozalay boshladi.* («Qutlug' qon»dan); 2) «aralashmalardan, keraksiz, ortiqcha narsa va qismlardan xoli qilmoq» (*spirtni tozalamoq, dalani g'o'zapoyalardan tozalamoq* kabi): *Anvar gullarni sug'orish, o'tlarni yulib tozalash vazifasini o'zi bajardi* («Mehrobdan chayon»dan).

Okkazional ma'no

Okkazional ma'no leksemaning tildagi ma'nosiga xos bo'lmagan, ayrim shaxsning (muallifning) nutqiy vaziyatdan kelib chiqib, shu leksema mazmuniga yangicha «tus» berishi natijasida yuzaga keltirilgan sun'iy ma'nodir. U individual xarakterda bo'ladi va faqat kontekstda anglashiladi. «Ichak uzar hangomalar»dan keltirilgan quyidagi dialogga e'tibor beraylik:

Qattiq kayf qilgan er xotinidan iltimos qilyapti:

-Kostumimni tozalab qo'y.

-Tozaladim.

- Shimimni tozalab qo'y.

-Tozaladim.

-Tuflimni tozalab qo'y.

-Iye, tuflining ham cho'ntagi bormi ?

Yuqoridagi matnda **tozalamoq** so'zining «ship-shiydam qilmoq» ma'nosi kulguga sabab bo'layotganligini anglash qiyin emas. Aslida bu ma'no **tozalamoq** leksemasining mazmun mundarijasida yo'q, u asar muallifining uslubiy maqsadda kashf etgan leksik qo'llashidir. Bunday leksik qo'llanishni (okkazional ma'noni) **gul** leksemasi misolida ham uchratib turamiz: **gul** leksemasining to'g'ri («o'simlik guli») va ko'chma («yigitlarning guli», «qizlarning guli») ma'nolari borligi ma'lum, ular shu leksemaning uzual ma'nolari (leksik ma'nolari) sanaladi, chunki **gul** so'zining bu ma'nolari shu leksemaning semantik tarkibidan barqaror o'rin olgan:

Shoh qiz, shakar qiz, qizlarning guli,

Qoshlaringni ko'rsatgil, men uning quli.

(«Doxunda»dan).

Biroq **gul** leksemasining fa'arboblariga nisbatan metaforik qo'llanishi odat bo'lmagan, atoqli yozuvchi Oybekning quyidagi misralarida esa bu so'z ayni shu ma'noda ishlatilgan, demak, uning mazmun mundarijasiga okkazional ma'no tusi berilgan: *Fan, san'atning gullari butun, To'plangandi suhbat uchun.*

Gul leksemasining okkazional ma'noda qo'llanishi quyidagi gapda yanada ko'proq voqe bo'ladi: «*Gul yuzing ochib, ey **gul**, majlisim guliston qil*» . (Feruz).

Demak: a) uzual ma'no til birligi (leksik ma'no), okkazional ma'no esa nutq birligi (leksik qo'llash) sanaladi; b) uzual ma'no (yoki ma'nolar) kontekstgacha shakllangan bo'ladi, okkazional ma'no esa kontekstning o'zida yuzaga keladi, shu kontekst doirasidagina leksemaga biriktiriladi; d) uzual ma'no leksemaning biror predmet yoki hodisani nomlashi bilan bog'langandir (unda obrazlilik ifodasi bo'lishi ham mumkin, bo'lmasligi ham mumkin), okkazional ma'no esa nomlamaydi, unda obrazlilik ifodalanadi, xolos; e) uzual ma'no tilning lug'at boyligidan o'rin oladi, okkazional ma'no esa vaqt o'tishi bilan lug'at boyligiga kirib qolishi mumkin bo'lgan (hozirgacha kirmagan) potensial imkoniyatdir. Bunday imkoniyat amalga oshishi ham, oshmay qolishi ham mumkin. Chunonchi, **o'girmoq** leksemasining tilda quyidagi leksik ma'nolari bor: 1) bir tomonga qaratmoq, burmoq. *Ra'no yuzini chetga **o'girib**, boshidagi ro'moli bilan yuzini artdi, uzun entikdi.* («Mehrobdan chayon»dan); 2) aziz-avliyolarga atab boshi yoki ustidan pul yoki biror buyumni aylantirib sadaqa qilmoq: *Oftob oyim erining bu so'zini eshitishi bilan Xo'ja Bahoviddin yo'liga **o'girib qo'ygan** yetti tanga pulini To'ybekaga berib, darrov eshonnikiga jo'natdi.* («O'tkan kunlar»dan). Biroq, **o'girmoq** leksemasi keyingi yillarda «tarjima qilmoq» ma'nosida ham qo'llanmoqda: *Shunisi diqqatga sazovorki, XIX asrlarda rus yozuvchilarining asarlari ham xorijiy tillarga ko'plab tarjima qilina boshlandi. Masalan, XVIII asr va XIX asrning boshlarida yaratilgan rus lirikasi namnalari va «Revizor»*

komediya nemis tiliga, N. V. Gogolning bir qancha nasriy asarlari fransuz tiliga o'girildi. (G'. Salomov).

Bu nutqiy parchada **o'girmoq** leksemasining uslubiy qiymati ham yo'q emas: u **tarjima qilmoq** leksemasining kontekstda ikki marta takrorlanmasligiga erishish (leksik tavnalogiyaga barham berish) maqsadida ishlatilgan, shuning uchun bo'lsa kerak **o'girmoq** leksemasining «tarjima qilmoq» ma'nosida qo'llanishi asta-sekin odat tusiga kirib bormoqda. Demak, bu leksemaning ana shu okkazional ma'nosi uzual ma'noga o'tish jarayonini boshidan kechirmoqda deyishga asos bor.

Tekshirish savollari va topshiriqlar

1. Uzual va okkazional ma'nolar qanday farqlanadi ?
2. Nima uchun uzual ma'no til birligi, okkazional ma'no esa nutq birligi sanaladi ?
3. Okkazional ma'nolar qanday yuzaga keladi ?
4. Okkazional ma'no uzual ma'noga aylanishi mumkinmi ?
5. Birorta badiiy asar tilidan uzual va okkazional ma'nolarda qo'llangan leksemalarni toping.

Tayanch tushunchalar

Uzual ma'no- leksemaning semantik tarkibida bor bo'lgan leksik ma'no.

Okkazional ma'no- leksemaning tildagi ma'nosiga xos bo'lmagan, ayrim shaxsning leksik qo'llashi natijasida yuzaga keltirilgan sun'iy ma'nosi.

Leksik qo'llash- leksemaning okkazional (nutqiy) ma'noda qo'llanishi.

LEKSIK MONOSEMIYA VA POLISEMIYA

Leksik monosemiya

Leksik monosemiya (yunoncha: *monos*-«bir»+*semia*- «belgi»)-leksemaning faqat bitta ma'noga ega bo'lishi. Masalan, o'zbek tilidagi **guruch** leksemasi «sholidan oqlab olinadigan oshlik don» ma'nosini, **abadiy** leksemasi «mangu, doimiy» ma'nosini, **tun** leksemasi «sutkaning kun botishidan chiqqunigacha, oqshomdan tong otgunigacha bo'lgan qismi» ma'nosini ifodalaydi. Bu leksemalarning boshqa ma'nolari yo'q.

Monosemiya hodisasi o'zbek tilida *bir ma'nolilik* deb ham yuritiladi. Bir ma'nolilik ko'proq terminlarga, yangi yaratilgan yoki boshqa tildan yangi o'zlashtirilgan leksemalarning boshlang'ich ishlatilish davriga xosdir: *to'rtburchak* (matem. termin), *go'mmaxona* (yangi yaratilgan leksema), *supermarket* (yangi o'zlashtirilgan so'z) va b.lar/

Yangi yaratilgan yoki yangi o'zlashtirilgan leksemalar vaqt o'tishi bilan turli lisoniy va nolisoniy omillar ta'sirida ko'p ma'noli so'zlarga aylanib qolishi mumkin.

Atoqli otlar ham shartli ravishda monosemantik leksemalar qatoriga qo'shiladi.¹

---

¹ Tursunov U., Muxtorov J., Rahmatullayev Sh., Ko'rsatilgan asar, 80–b.

Leksik polisemiya

Leksik polisemiya (yunoncha: *poli* -«ko'p»+*semia*- «belgi»)-leksemaning bir necha ma'noga ega bo'lishi. Masalan, **tuz** leksemasining semantik tarkibida quyidagi leksik ma'nolar bor: 1) «kislota tarkibidagi vodorod o'rnini biror metall egallashi natijasida hosil bo'ladigan kimyoviy birikmalar» (*asosiy tuzlar, sulfat kislota tuzlari*); 2) «kimyoviy birikmaning ovqat uchun ishlatiladigan bir turi» (*osh tuzi*); 3) ko'chma: «kimsaning boshqa odamga bergan, yedirgan-ichirgan ovqati» (*tuz bermoq, tuzini yemoq*); 4) ko'chma: mantiq, ma'no, mazmun: «Iye-iyeye, bu oyimchanning gapida *tuz* bormi o'zi?» (I. Rahim).

Leksik polisemiya, odatda, bir leksemaning semantik tarkibidagi leksik ma'nolar orasida mazmuniy bog'lanish borligiga tayanadi, shu xususiyati bilan leksik omonimiyadan farq qiladi («Leksik omonimiyada» bahsiga qaralsin).

Leksik polisemiyaning yuzaga kelishi ma'no taraqqiyoti qonuniyati bilan belgilanadi.

LEKSIK MA'NO TARAQQIYOTI

Leksik ma'no taraqqiyoti haqida umumiy ma'lumot

So'zning leksik ma'nosi qotib qolgan, o'zgarmas hodisa emas, u ancha barqaror bo'lsa-da, ma'lum omillar ta'sirida, uzoq yillar davomida o'zgarishi mumkin. Bunday o'zgarishlarga sabab bo'ladigan omillar ikki xildir: 1) ekstralingvistik (nolisoniy) omillar- ijtimoiy-iqtisodiy hayot, ong, tafakkur rivoji va b.lar. Masalan, **oyoq** so'zi dastlab inson a'zolaridan birini nomlagan, keyinchalik u xontaxta, kursi, stol, stul, karavot kabi mebellarning «oyog'ini» ham atay boshlagan: *xontaxtaning oyog'i, karavotning oyog'i* kabi. Bunga inson yashab turgan muhitda turli-tuman mebel-jihozlarning paydo bo'lganligi, shu bilan bog'liq ravishda inson ongida yangi tasavvurlarning yuzaga kelganligi, nihoyat, til bilan ijtimoiy hayot, ong va tafakkur o'rtasidagi murakkab aloqalar sabab bo'lgan; 2) lingvistik (lisoniy) omillar- til birliklarining til sistemasi ichidagi munosabatlari. Masalan, tilning lug'at boyligidagi **aniq** va **ochiq** leksemalari kontekstual sinonimiya munosabatida bo'lishi mumkin: *aniq gapirmoq va ochiq gapirmoq* kabi, ammo «ochiq eshik»ni «aniq eshik» deb bo'lmaydi, bunga **aniq** va **ochiq** leksemalarining ma'no xususiyatlaridagi o'ziga xoslik, uning valentlik imkoniyatlari yo'l qo'ymaydi. Demak, leksemaning leksik ma'nosi yuqorida keltirilgan omillar ta'sirida o'zgarib turadi, leksik ma'no taraqqiyoti deyilganda shular nazarda tutiladi. Bunday taraqqiyotning yo'llari ham har xildir: ma'noning ko'chishi, kengayishi va toratishi, bundagi miqdor va hajm o'zgarishlari shular jumlasidandir.

Ma'noning ko'chishi

Ma'noning ko'chishi- bir predmet (yoki hodisa) nomining keyinchalik boshqa predmet yoki hodisani anglatish xususiyatiga ega bo'lishi. Bunday ko'chish shu nom bilan atalayotgan ikki yoki undan ortiq predmet (hodisa) o'rtasidagi

aloqadorlikka asoslanadi. Masalan, **nafas** leksemasining bosh (to'g'ri) ma'nosi «o'pkaga olinadigan va undan chiqariladigan havo»dir, ammo *nafasingizni iliq qiling* deganda **nafas** leksemasi «havo»ni emas, «gap»ni va «niyat»ni ifodalamoqda, chunki nafas olish va chiqarishsiz gap shakllanmaydi, gapsiz esa fikr-niyat ifodalanmaydi: nafas, gap, fikr-niyat orasidagi ana shu aloqa va bog'lanish **nafas** leksemasining mazmun mundarijasidagi ma'no ko'chishlariga sabab bo'lgan.

Tilda ma'no ko'chishining quyidagi turlari uchraydi:

1. **M e t a f o r a y o' l i b i l a n** ma'no ko'chirilishi:

a) ifodalanayotgan predmetlar (hodisalar) o'rtasidagi shakliy o'xshashlik asosida: *burun* («*odamning burni*»-bosh, leksik ma'no)- *burun* («*choynakning burni*»-hosila ma'no);

b) ikkita belgi-xususiyat o'rtasidagi nisbiy o'xshashlik asosida: **tez** («*oz vaqt ichida, darrov*»-bosh leksik ma'no»: *majlis tez tugadi*)- **tez** («*darrov achchig'lanadigan, jizzaki*»-hosila ma'no: *tez odam*): **cho'qqi** («*tik narsalarning eng yuqori nuqtasi*»- bosh leksik ma'no: *tog' cho'qqisi*»)- **cho'qqi** («*erishilgan yoki erishilishi mumkin bo'lgan eng yuqori pag'ona, daraja, ko'rsatkich*»-hosila ma'no: *ilm-fan cho'qqisi, baxt cho'qqisi*);

d) narsa-predmetlarning u yoki bu qismlarini o'rin nuqtayi nazaridan o'xshatish asosida: **bosh** («*tananing bo'yindan yuqori qismi*»-bosh leksik ma'no: *odamning boshi*)- **bosh** («*tik narsalarning tepa qismi*»-hosila ma'no: *shamol bo'lmasa daraxtning uchi qimirlamaydi*);

e) bajarilgan yoki bajariladigan ish-harakatlar o'rtasidagi nisbiy o'xshashlik asosida: **urmoq** («*qo'l yoki biror predmet vositasida zarba bermoq*»-bosh leksik ma'no: *Bektemir miltiq qo'ndog'i bilan uning peshonasiga bir urdi*)- **urmoq** («*tanqid qilmoq*»-hosila ma'no: *Ota-buvamni kovlab, gazetaga urib chiqishdi*).

2. **V a z i f a d a g i o' x s h a s h l i k a s o s i d a** ma'noning ko'chirilishi (funktional ko'chirish); **tomir** (*anat.* «*qon tomirlari*»-bosh leksik ma'no)- **tomir** (*biol.* «*o'simlik tanasida suyuqlik va undagi erigan moddalar oqadigan to'qima naychalar*»-hosila ma'no). **Tomir** leksemasining semantik tarkibidagi bu ikki ma'no shu leksema bilan atalayotgan «*qon tomirlari*» va «*o'simlik tanasidagi to'qima naychalar*» bajarayotgan vazifasidagi o'xshashlikka asoslangan: har ikki holatda ham ular (tomir va naychalar) tirik organizm uchun kerakli moddalarning butun tana va to'qimalar bo'ylab tarqalishi uchun xizmat qiladi.

Vazifadoshlik asosida ma'noning ko'chirilishi **o'q** (nayzaning o'qi)- **o'q** (miltiqning o'qi)- **o'q** (zambarakning o'qi) kabi nomlanishlarda ham bor.

I z o h: Ba'zan ma'noning ko'chirilishida metafora va funksiyadoshlik (vazifadoshlik) omillari birga qatnashadi: **tish** («*odamning tishi*») –**tish** («*arraning tishi*») kabi. Bunda odam tishlari va arra tishlari o'rtasidagi shakliy-vazifaviy o'xshashliklar ma'no ko'chirilishiga olib kelgan; **qanot** («*qushning qanoti*») leksemasining ko'chma ma'noga ega bo'lishi (samolyotning qanotini ifodalashi) ham shakliy-vazifaviy o'xshashlikka asoslangan.

3. **M e t o n i m i y a y o' l i b i l a n** ma'noning ko'chirilishi (yunoncha: *metonimia*-«qayta nomlash»). Bunday ko'chirilishlar predmetlar yoki hodisalarning o'zaro aloqadorligiga asoslanadi. Buning quyidagichako'rinishlari bor:

a) o'simlikning nomi shu o'simlik mevasidan yoki boshqa biror qismidan tayyorlangan mahsuloga ko'chiriladi: **muskat** (uzumning bir navi)-**muskat** (shu uzum navidan tayyorlangan vino); **choy** (o'simlikning bir turi)- **choy** (shu o'simlikning barglaridan tayyorlangan ichimlik), **qahva** (qahva daraxti)- **qahva** (shu daraxt mevasidan tayyorlangan ichimlik, kofe);

b) zamon va makonda bir-birining bo'lishini taqozo qilgan hamda birga qo'llanadigan ikki (yoki bir necha) predmetlardan brining nomi ikkinchisiga ko'chiriladi: *bir piyola choy ichmoq (piyola o'z ma'nosida) – bir piyola ichmoq (piyola- ko'chma ma'noda);*

d) bir predmetning nomi shu predmetdagi boshqa bir predmet-voqelikka ko'chiriladi: *sinf* («o'quv xonasi»)- *sinf* («o'quvchilar guruhi»), *shahar* («yirik aholi punkti») - *shahar* («shahar aholisi») kabi. Masalan, «*Yangi yilni kutish bahonasida tunni bedor o'tkazgan shahar tongni ko'zda uyqu bilan kutib oldi*» (T.M.);

e) narsa nomi shu narsaga asoslangan o'lchov birligiga nom bo'lib ko'chadi: *kun* (“quyosh”) - *kun* (“sutkaning yorug' qismi”); *oy* (“planeta”) - *oy* (“yilning o'n ikkidan bir qismi”). Ba'zan buning aksi ham bo'ladi: vaqt o'lchovi nomi vaqtni o'lchaydigan asbobga nom bo'lib ko'chadi: *soat* (“sutkaning yigirma to'rttdan bir qismiga teng vaqt”) – *soat* (“vaqtni sutka davomida o'lchab boradigan asbob”);

f) belgining nomi shunday belgisi bor bo'lgan narsaga (predmetga) ko'chiriladi: **ko'k** (rang nomi)- **ko'k** (ko'kat)- **ko'k** (osmon); **yupqa** (qalinning aksi)- **yupqa** (taom nomi). Bunday ko'chirilish leksik-semantik yo'l bilan yangi so'zning yasashiga ham olib keladi. Qiyos qiling: **ko'k** (1)-sifat, **ko'k** (2)-ot, **ko'k** (3)- ot; **yupqa** (1)- sifat, **yupqa** (2)- ot kabi. Demak, **ko'k** (1), **yupqa** (1) sifatlaridan **ko'k** (2), **ko'k** (3) va **yupqa** (2) otlari yasalgan. Bunday yasash dialektikaning miqdor o'zgarishidan sifat o'zgarishiga o'tish qonuni asosida sodir bo'ladi hamda polisemiya bilan so'z yasalishi va omonimiya hodisalari o'rtasida o'ta murakkab munosabatlar borligidan dalolat beradi. Ularni maxsus tadqiq qilish o'zbek tilshunosligining navbatdagi vazifalaridan biridir;

g) asar muallifining nomi nutqda “asar” ma'nosida qo'llangan bo'lishi mumkin: *Navoiyni o'qidim, Oybekni o'qiyapman* kabi. Bunday paytlarda muallif nomi aytiladi-yu, uning asari (yoki asarlari) nazarda tutiladi, demak, bunda ham metonimiya bor, ammo u til metonimiyasi emas, nutq metonimiyasidir.

4. **S i n e k d o x a y o' l i b i l a n** ma'noning ko'chirilishi (yunoncha: *synekdoche* – “birga anglamoq”, “qo'shib anglamoq”). Bunday ko'chirilish nomlanayotgan predmet yoki hodisalarning miqdor belgilariga tayanadi:

a) butunning nomi qismga ko'chiriladi: **qo'l** (butun) – **qo'l** (qism: “barmoq” ma'nosida. *Besh qo'l barobar emas.*), **bosh** (butun) – **bosh** (qism: “miya”, “aql-xush” ma'nolarida, *Tog'ning ko'rki tosh bilan, odamning ko'rki bosh bilan*);

b) qismning nomi butunga ko'chiriladi: **olma** (qism- “meva”) – **olma** (butun- “meva daraxti”: *olma gulladi*); **eshik** (qism: “uyning eshigi”, “hovlining eshigi”) – **eshik** (butun: “uy”, “hovli”: *Eshigimda juda ko'p odam ishlagan.*), **tirnoq** (qism) - **tirnoq** (butun: “bola”, “farzand”: *Sizga og'ir. Peshonangizga tirnoq bitmadi. Ko'nglingiz yarim.*); **tuyoq** (qism) – **tuyoq** (butun: “uy hayvoni”, “mol”. *Nikolay zamonida ostonam tuyoq ko'rmagan.*)

Ma'noning kengayishi

Ma'noning kengayishi –leksemaning ma'no hajmida tor ma'nodan keng ma'noga qarab siljishning yuz berishi. Masalan, *yaylov* so'zi dastlab "tog,ning tepasidagi o'tloq"ni ifodalagan: qadimgi turkiy tilda *yay* so'zi "yoz"ni, *yaylag'* so'zi esa "yozlaydigan joy"ni anglatgan. Chorvadorlar yoz payti molni tog'ning tepasidagi o'tloqlarda ("yayllag'"da) boqishgan, qishda esa "yaylag'"dan "qishlag'"ga tushib kelishgan. Hozirgi paytda *yaylov* so'xi faqat tog'ning tepasidagi "mol boqiladigan o'tloq"ni emas, balki umuman "mol boqiladigan maydon"ni anglatadi, bunday maydon tog'ning tepasida ham, dasht-adirlarda va hatto pasttekisliklarda ham bo'lishi mumkin. Bunday ma'no kengayishi *qishloq* so'zining semantikasida ham sodir bo'lgan: u dastlab "qish faslida yashaydigan joy"ni anglatgan, hozir esa umuman "aholi yashaydigan punktning bir turi" ma'nosini ifodalaydi.

Tilshunoslikda atoqli otning turdosh otga o'tishini ma'no kengayishi deb baholash holatlari ham bor. Masalan, *Rizamat* (atoqli ot) – *rizamat* (mahalliy, xo'raki va mayizbop uzum navi). Bu nav mashhur sohibkor Rizamat ota Musamuhamedov tomonidan yetishtirilgan va shu sohibkor nomi bilan atalgan (demak, so'zning ma'no hajmi kengaygan).

Ma'noning torayishi

Ma'noning torayishi- leksemaning ma'no hajmida keng ma'nodan tor ma'noga qarab siljishning yuz berishi. Masalan: *vatan* (keng ma'noda; "kishi tug'ilib o'sgan mamlakat, ona yurt") – *vatan* (tor ma'noda: "kishi tug'ilib o'sgan shahar yoki qishloq").

Turdosh otning atoqli otga o'tishi ham tilshunoslikda ma'no torayishi deb qaraladi. Masalan, *bolta* (turdosh ot) – *Bolta* (atoqli ot), *lola* (turdosh ot) – *Lola* (atoqli ot) kabi.

Leksik ma'no taraqqiyoti natijalari

Leksik ma'no taraqqiyoti natialari ikki xil bo'ladi: 1) so'zning semantik tarkibidagi ma'nolar miqdori ko'payadi, demak, miqdor o'zgarishi yuz beradi, bu hol polisemiyaga (ko'p ma'nolilikka) va omonimiyaga olib keladi. Xususan, metafora, vazifadoshlik (funksiyadoshlik) va sinekdoxa yo'llari bilan ma'no ko'chirilishida ko'proq polisemiya yuzaga keladi, chunki bir leksemaning semantik tarkibida leksik ma'nolar miqdori ko'payadi: **ko'z** (ko'rish a'zosi) -**ko'z** (uzukning ko'zi) - **ko'z** (taxtaning ko'zi)-metafora; **tish** (odamning tishi) - **tish** (arraning tishi) - metafora va funksiyadoshlik; **gilos** (mevaning bir turi)-**gilos** (gilos daraxti) – sinekdoxa. Metonimiya yo'li bilan ma'no ko'chishida natija ikki xil bo'ladi: a) polisemiya yuzaga keladi (bunda ma'nolar o'rtasidagi bog'lanish saqlanadi); **til** (nutq a'zosi)- **til** (aloqa-aralashuv quroli); b) omonimiya paydo bo'ladi. Bunda ma'nolardagi bog'lanish kuchsizlanadi, uzoqlashadi va hatto unutiladi, natijada shakli bir xil bo'lgan ikki so'z yuzaga keladi. Masalan, **issiq** (sifat) leksemasi asosida **issiq** (ot) leksemasi yuzaga kelgan. Bunda "belgi" kategorial semasi "predmet" kategorial semasiga almashgan; sifatdagi semalar tarkibida "norma (o'lchov)", "ortiq" semalari tashlangan; "harorat" semasi yana ham

abstraktlashish tomon taraqqiy qilgan, ana shu abstrakt sema ot leksemasining semantik mundarijasini tashkil etib qolgan. Demak, sifatdagi semalar tarkibiga “harorat” predmet semasi aktuallashib, qolgan semalar soʻngan, shu bilan ot leksema (semema) yuzaga kelgan. Bu hol **issiq** (sifat) va **issiq** (ot) omonimlarining yuzaga kelishiga sabab boʻlgan. Bunday omonimlashishni bir soʻz turkumidagi **kun** (quyosh) va **kun** (sutkaning ertalabdan kechqurungacha boʻlgan qismi) soʻzlarida ham koʻramiz; 2) soʻzning semantik tarkibida maʼno hajmi oʻzgaradi. Bunda maʼnolar miqdori ortmaydi, bitta maʼnoning hajm koʻlami kengayadi yoki torayadi, xolos

Tekshirish savollari va topshiriqlar

1. Leksik monosemiya hodisasini qanday tushunasiz ? Leksik polisemiyanichi ?
2. Monosemiya hodisasi qanday lugʻaviy birliklarga xos ?
3. Polisemiyaning yuzaga kelishi qanday sodir boʻladi ?
4. Koʻp maʼnolilikka olib keluvchi lisoniy (lingvistik) va nolisoniy (ekstralingvistik) omillar haqida maʼlumot bering.
5. Maʼno taraqqiyotining qanday yoʻllari bor ?
6. Metafora yoʻli bilan maʼnoning koʻchishi.
7. Vazifadagi oʻxshashlik asosida maʼnoning koʻchirilishi.
8. Metanimiya yoʻli bilan maʼnoning koʻchirilishi.
9. Sinekdoxa yoʻli bilan maʼnoning koʻchirilishi.
10. Leksik maʼno miqdorining ortishi
11. Leksik maʼno hajmining oʻzgarishi: maʼnoning kengayishi va torayishi.
12. Leksik maʼno miqdorining oʻzgarishida polisemiya va omonimiyanning yuzaga kelishi.

Tayanch tushunchalar

Monosemiya- bir maʼnolilik hodisasi

Polisemiya- koʻp maʼnolilik hodisasi

Metafora yoʻli bilan maʼnoning koʻchirilishi- predmetlar, hodisalar oʻrtasidagi nisbiy oʻxshashlik asosida maʼnoning koʻchirilishi.

Vazifadagi oʻxshashlik asosida maʼnoning koʻchirilishi- predmetlarning bajaradigan vazifasidagi oʻxshashlik asosida ulardan birining nomini ikkinchisiga nisbatan qoʻllash.

Metanimiya yoʻli bilan maʼnoning koʻchirilishi- narsa-hodisalar oʻrtasidagi aloqadorlik asosida maʼnoning koʻchirilishi.

Sinekdoxa yoʻli bilan maʼnoning koʻchirilishi- butunning nomi bilan qismning yoki, aksincha, qismning nomi bilan butunning atalishi orqali yuz beradigan maʼno koʻchishi.

LEKSIK MAʼNO TIPLARI

Leksik maʼnolarning guruhlanishi

So'zning semantik tarkibidagi leksik ma'nolar dastlab ikkita katta guruhga – hozirgi leksik ma'nolarga va avvalgi leksik ma'nolarga ajratiladi.

Hozirgi leksik ma'no til taraqqiyotining hozirgi bosqichiga, avvalgi leksik ma'nolar esa til taraqqiyotining o'tmishdagi bosqichlariga xosdir. Shuning uchun hozirgi leksik ma'no tavsifiy semasiologiyada, avvalgi leksik ma'nolar esa tarixiy (diaxron) semasiologiyada o'rganiladi.

Hozirgi leksik ma'nolar

Hozirgi leksik ma'nolar o'z navbatida *bosh ma'no* va *hosila ma'no* kabi tiplarga bo'linadi, ular kontekst talabiga ko'ra *to'g'ri ma'no* va *ko'chma ma'no*, *nominativ (nomlovchi) ma'no* va *majoziy, erkin ma'no* va *bog'li ma'no* (yoki *bog'langan ma'no*) nomlari bilan ham ataladi. Tildagi leksik polisemiya ana shu bosh va hosila ma'nolar tizimiga asoslanadi. Masalan, "O'zbek tilining izohli lug'ati"da **bosh** leksemasining 15 ta leksik ma'nosi va yana bir necha ideomatik ma'nolari (frazemalar tarkibidagi qo'llanishi) izohlangan: 1. Tananing bo'yindan yuqori (odamda) yoki oldingi (hayvonlarda) qismi... 2. *Ko'chma s. t.* Aql-xush, miya. 3. Boshliq, rahbar. *Yaxshi yigit – davraning boshi...* 4. *Sft.* Boshchilik, rahbarlik qiluvchi, eng katta yoki yuqori. *Bosh vrach...* 5. *Sft.* Eng muhim, asosiy. *Bosh masala...* 6. *Sft.* Eng oldingi, birinchi. *Bosh kelin...* 7. *Ko'chma.* Odam, kishi. *Bir boshga bir o'lim...* 8. (*Sanoq sonlar bilan*) chorva hisobida har bir adad jonivor. *O'n bosh ot. Ikki bosh qo'y...* 9. Tik narsalarning tepa qismi, uchi, cho'qqisi. *Shamol bo'lmasa daraxtning boshi qimirlamaydi...* va b.lar

Bosh ma'no so'zning semantik tarkibidagi boshqa ma'nolarning o'sib chiqishi uchun asos bo'lgan ma'nodir. Masalan, **tulki** so'zining bosh ma'nosi "Itlar turkumiga mansub bo'lgan yirtqich sutemizuvchi hayvondir". U *to'g'ri ma'no* (voqelik bilan bevosita bog'laganligi uchun), *nominativ ma'no* (voqelikni, predmetni nomlaganligi uchun), *erkin ma'no* (reallashuvi ma'lum kontekst, so'z qurshovi bilan cheklanmaganligi uchun) sanaladi.

Hosila ma'no bosh ma'nodan taraqqiy etib chiqqan ma'nodir. Masalan, **tulki** so'zining hosila ma'nosi "o'taketgan ayyor, makkor odam"dir. Bu ayrim kishilarning xatti-harakatini tulkining hiylakorligiga o'xshatish, nisbatlash orqali (metafora yo'li bilan) yuzaga keltirilgan: *Haqiqatda esa bu tulkilar uni laqillatdilar.* (A. Q.)

So'zning hosila ma'nosi kontekst talabidan kelib chiqib, *ko'chma ma'no* (so'zning to'g'ri ma'noda ifodalangan narsa-hodisalardan boshqa narsalarga nom bo'lib ko'chganligi uchun), *majoziy ma'no* (mavhum tushuncha yoki g'oyalarni konkret obraz orqali ifodalashga xizmat qilganligi uchun), *bog'li ma'no* (reallashuvi ma'lum kontekst, so'z qurshovi bilan cheklanganligi uchun) degan nomlar bilan ham ataladi.

I z o h: Hosila ma'no ayrim hollarda bosh ma'no darajasiga ham ega bo'lib qoladi. Buni **til** leksemasi ma'nolari misolida ko'rsa bo'ladi. Qiyos qiling: **til** (1) – "maza-ta'm bilish xususiyatiga ega bo'lgan anatomik a'zo" (bosh ma'no); **til** (2) – "kishilar orasida fikrlashish vositasi vazifasini bajaruvchi sistema, ijtimoiy hodisa" (hosila ma'no); **til** (3) – "nutqning o'ziga xos xususiyatlari va ifoda vositalari bilan ajralib turadigan turi; ilmiy uslub, badiiy uslub va b. lar" (hosila

ma'no); **til** (4) – “harbiy asir” (hosila ma'no); **til** (5) – “asbob, mexanizm va sh. k.ning osilib, qimirlab turadigan qismi”: *qo'ng'iroqning tili* (hosila ma'no) kabi. Keltirilgan ma'nolar o'rtasida quyidagi munosabatlar bor: **til** leksemasining 1-ma'nosi 2 va 5-ma'nolarga nisbatan bosh ma'nodir; **til** leksemasining 2-ma'nosi shu so'zning 3, 4-ma'nolariga nisbatan bosh ma'no bo'ladi, ammo 1-ma'noga nisbatan u hosila ma'nodir. Shunga ko'ra bu ma'nolar tizimida 1-ma'no **to'ng'ich bosh ma'no**, 2-ma'no esa **nisbiy bosh ma'no** sanaladi.

Avvalgi leksik ma'nolar

Avvalgi leksik ma'nolar ham dastlab ikki turga bo'linadi: 1) eski leksik ma'no; 2) etimologik leksik ma'no. Bulardan birinchisi tarixiy semasiologiyada, ikkinchisi esa tilshunoslikning etimologiya bo'limida o'rganiladi.

Eski leksik ma'no leksemaning o'tmishda qo'llangan, hozir esa arxiaklashgan ma'nosidir. Masalan, **yog'och** leksemasining “daraxt” ma'nosi eski leksik ma'no (semantik arxaizm, arxaizm-ma'no) sanaladi. Bu so'z “daraxt” ma'nosida eski turkiy til va eski o'zbek tilida qo'llangan: (yig'och); *yig'och*, *archa yig'ochi*¹. Hozir esa shu ma'noda deyarli ishlatilmaydi (tarixiy mavzularda yozilgan badiiy, ilmiy asarlar tili bundan mustasno, albatta).

Etimologik leksik ma'no- leksemaning kelib chiqishida uning mazmun planiga asos bo'lgan dastlabki ma'no. U **ma'no etimoni** deb ataladi. (“Etimon” bahsiga qarang).

ETIMON

Etimon haqida ma'lumot

Etimon- (yun.: *etymon* – “haqiqat”) – muayyan leksemaning kelib chiqishiga asos bo'lgan so'z (tub yoki yasama) yoxud so'z birikmasi: *qatun*>*xatun*>*xotin* (etimon- *qatun*); *bu kun*> *bukun*> *bugun* (etimon- “*bu kun*” so'z birikmasi); *qyishlag*'> *qyishlaq*> *qishloq* (etimon-*qyishlag*') kabi. Demak, a) hozirgi o'zbek tilidagi *xotin* leksemasining shakl etimoni **qatun**, ma'no etimoni esa «yuqori martabali kishining umr yo'ldoshi» bo'lgan. Hozir bu so'zning ma'nosi kengaygan; u «biror erkak kishining umr yo'ldoshi»ni va umuman «ayol»ni ham anglatadi,² b) *bugun* so'zining shakl etimoni «*bu kun*» so'z birikmasidir, ammo ma'no etimoni esa «so'z borayotgan paytda kechirilgan yoki kechirilayotgan kun» haqidagi axborot; d) *qishloq* leksemasining shakl etimoni «*qyishlag*'>dir, u quyidagi morfemalardan tarkib topgan: *qyish* (fasl) + *la* (fe'l yasovchi) + *g'* (ot yasovchi). Keyinchalik etimon tarkibida fonetik o'zgarishlar yuz bergan: *qyishlag*'> *qyishlaq*>(«*g'*» undoshi «*q*»ga o'tgan)>*qishloq* («*a*» unlisi «*o*»ga o'tgan, «*ы*» unlisi qattqlik belgisini yo'qotgan),³ bu so'zning ma'no etimoni esa «aholi yozda dalalarga ketib, qishda qaytib kelib yashaydigan joy» ma'nosidir. Hozir bu ma'no kuchsizlanib, sezilmas holga kelgan, so'nib qolgan.

Ba'zan bir necha til so'zlarinig etimoni bitta bo'ladi. Buni qadimgi hind tilidagi **sakkxara** so'zi taqdirida ko'rish mumkin: u *shakar* (o'zbekcha, forsha),

¹ Bobur Zahriddin Muhammad. Asarlar. Uch jildlik. 2-jild. Boburnoma.-T.: “Badiiy adabiyot”, 1965, 207-b.

² Qarang: Rahmatullayev Sh. O'zbek tilining qisqa etimologik lug'ati. 4-qism. –T.: “Universitet”, 1999, 8-b.

³ Rahmatullayev Sh. Ko'rsatilgan lug'at. 105-196-b.

sheker (turkcha), *suker* (nemischa), *sukor* (ukraincha), *sukkar* (arabcha), *saxar* (ruscha), *sakxaron* (yunoncha), *syukr* (fransuzcha), *sugar* (inglizcha) leksemalari uchun «poydevor» bo'lgan; bu so'z (etimon) qadimgi hind tilida «shag'al», «yirik qum» ma'nolarini anglatgan, keyinchalik, u metafora yo'li bilan ma'no ko'chirilishi asosida «shirin ta'mli qumsimon modda», «qumsimon shirinlik» ma'nosiga ega bo'lgan. Demak, **sakxara** so'zining «yirik qum» ma'nosi yuqorida keltirilgan barcha so'zlar uchun ma'no etimonidir.

Etimon vazifasini bajargan barcha so'zning shakli va ma'nosi turli omillar ta'sirida ko'pincha o'zgarib ketadi, bu hol uning asl «nusxa»si va «ma'no»sini xiralashtirib qo'yadi, ularni aniqlash va tiklash ishlarini qiyinlashtiradi. Hozirgi **kartoshka** leksemasi tarixida xuddi shunday bo'lgan: *tartufolo* (italyancha: *tartyfalo*- «yer qo'ziqorini») so'zi nemis tiliga o'tgach, *kartofiel* shakliga kirgan, so'ng rus tiliga *kartofel* shaklida o'zlashgan, ammo rus dehqonlari uni soddalashtirib *kartoshka* deb qo'llay boshlagan, o'zbek tiliga ham u shunday shaklda kirib kelan, farqi shuki, rus tilida *kartofel* adabiy til birligi, *kartoshka* esa uning jonli so'zlashuvdagi varianti bo'lsa, o'zbek tilida *kartoshka* adabiy til birligi, *kartishka* esa uning jonli so'zlashuvdagi varianti tarzida ishlatilmoqda. Demak: o'zbek tilidagi *kartoshka* so'zining shakl etimoni italyanча **tartufolo** so'zi, ma'no etimoni (etimologik ma'nosi) esa “yer qo'ziqorini”dir: ma'lumki, kartoshkaning vatani – Janubiy Amerika. U yerdagi mahalliy hindular kartoshkani *potata* deyishgan, shu nom bilan u XVI asrda Ispaniyaga keltirilgan, keyinchalik kartoshka Yevropaning boshqa mamlakatlariga tarqalgan, natijada Yevropadagi ayrim xalqlar kartoshkaga yangi nom qo'yishgan: fransuzlar uni *pom de ter* (*pommes de terre*- “yer olmasi”) deb, italyanlar esa *tartufolo* (“yer qo'ziqorini”) deb atashgan, bunda uning shakli qo'ziqoriga o'xshash bo'lganligi, ammo qo'ziqorindan farqli ravishda yer ustida emas, tuproq orasida yetilishi nazarda tutilgan.¹

Leksemalarning etimonini aniqlash bilan tilshunoslikning *etimologiya* bo'limi shug'ullanadi. Bunday tadqiqot natijalari til sistemasi va strukturasiidagi turli jarayonlarni hamda so'zlarning etimologik ma'nolarini aniqlashda, etimologik lug'atlar tuzishda ahamiyatlidir (darslikning “Leksikografiya” bo'limiga ham qarang).

So'z etimologiyasining *ilmiy* (faktlar tahliliga asoslangan), *soxta* (g'ayri ilmiy) va *xalq etimologiyasi* (xalqning taxminiga tayangan etimologiya) kabi turlari bor.

Tekshirish savollari va topshiriqlar

1. Leksemaning hozirgi va avvalgi ma'nolari qanday farqlanadi ?
2. Bosh ma'no nima ? Hosila ma'no-chi ?
3. Kontekst talabiga ko'ra ma'noning qanday turlari o'zaro farqlanadi ?
4. To'ng'ich bosh ma'no va nisbiy bosh ma'no haqida ma'lumot bering.
5. Avvalgi leksik ma'noning qanday turlari bor ?
6. Eski leksik ma'no va etimologik leksik ma'no haqida ma'lumot bering.
7. Etimon nima ?

¹ Bu haqda qarang: Феллер М. Как рождаются и живут слова. –М.: «Просвещение», 1964, С. 47-48.

8. Shakl va ma'no etimonlari haqida ma'lumot bering.
9. Tilshunoslikning qaysi bo'limi leksemalarning etimonini aniqlash bilan shug'ullanadi ?

Tayanch tushunchalar

Hozirgi leksik ma'no- leksemaning hozirgi o'zbek tilidagi ma'nosi.

Avvalgi leksik ma'no- leksemaning o'tmishdagi leksik ma'nosi.

Bosh ma'no- leksemaning semantik tarkibidagi hosila ma'nolarning o'sib chiqishiga asos bo'lgan ma'no.

Hosila ma'no- bosh ma'nodan taraqqiy etib chiqqan ma'no.

Eski leksik ma'no- leksemalarning hozirgi paytda arxiaklashib qolgan ma'nosi.

Etimologik leksik ma'no- leksemalarning kelib chiqishida uning mazmun planiga asos bo'lgan dastlabki ma'no. U ma'no etimoni deb ham ataladi.

Shakl etimoni- leksemaning yuzaga kelishida asos bo'lib xizmat qilgan dastlabki shakl.

LEKSIK SINONIMIYA

Leksik sinonimiya

Leksik sinonimiya leksemalarning bir xil ma'no anglatishiga ko'ra guruhlanishidir: *yelka, kift, o'miz* (birinchi guruh); *in, uya, oshyon* (ikkinchi guruh); *nur, shu'la, yog'du, ziyo* (uchinchi guruh) kabi. Bunday guruhlar tilshunoslikda *sinonimik qatorlar* deb nomlanadi. Har bir sinonimik qatorda:

a) leksemalarning denotativ ma'nosi bir xil, ifoda semalari (ma'no qirralari, uslubiy bo'yoqlari, subyektiv baho, qo'llanish doirasi) har xil bo'ladi. Masalan, *ozod, erkin, hur, sarbast* leksemalari bitta denotativni- "o'z erki, haququqiga egalik"ni ataydi. Biroq ularda o'zaro farqlanuvchi ifoda semalari ham bor. Xususan, **erkin** leksemasi bir qadar betaraf ma'noli bo'lsa, **ozod** leksemasida ko'tarinki ruhni ifodalash, **hur** leksemasida badiiy uslubga xoslik sezilib turadi, **sarbast** leksemasi esa eskirgan, kitobiydir. Qiyos qiling: *Erkin nafas olmoq* (O'TIL, 2-tom, -451). *Toki, bizdan olis avlodlarga ozod va obod Vatan qolsin!* (I. Karimov). *Yashnagan el tillarda doston, Qutlug' nomi hur O'zbekiston* (M. Sh.). *Podshohning nikohida bo'lgan xotinlari posbonlar bilan uncha hisoblashmay, ko'pincha ularni qo'lga olib, sarbast yashaydilar* (O.);

b) ifoda semalari ba'zan darajalanadi: *yuz, bet, aft, bashara, turq* leksemalarining barchasida ("yuz"dan boshqalarida) salbiy bo'yoqli semalar bor, biroq bu semalarda salbiy bo'yoqning ifodalanish darajasi har xil: u "bet"dan "turq"qa tomon ortib, kuchayib boradi. Qiyos qiling: *U betlari yumdalangan, oppoq sochlari yulingan bu telba xotinni o'zining qirq yillik umr yo'ldoshiga o'xshata olmadi.* (M. Ism.) *Sherbekning ko'ziga Xo'jabekovning aftidan nahs tomayotgandek jirkanch bo'lib ko'rinib ketdi.* (S. An.). *U bir ko'ngli, borib, muttaham qozining tumshug'iga tushirgisi yo iflos basharasiga tupurgisi keldi.* (M. Ism). *Devor ustida turgan o'n ikki yoshlardagi bir qiz devordan kesak ko'chirib olib, Mulla Norqo'ziga o'xtaldi: "Xu o'l, turqing qursin!"* (A. Q.)

d) ifoda semalari bo'lmagan, uslubiy betaraf ma'noli leksemalar sinonimik qatorning **dominantasi** sanaladi. Chunonchi *yuz, bet, aft, bashara, turq* (dominantanta-**yuz**); *nur, shu'la, yog'du, ziyo* (dominantanta-**nur**); *yolg'iz, yakka, tanho* (dominantanta-**yolg'iz**) kabi. Bulardan **yuz, nur, yolg'iz** betaraf ma'nolidir;

e) leksemalarning turkumlik semalari bir xil bo'ladi, bu hol sinonimlarning bir so'z turkumiga birlashishini taqozo qiladi: *bahor va ko'klam* (ot), *chiroyli va go'zal* (sifat), *gapirmoq va so'zlamoq* (fe'l) kabi.

Yuqoridagi xususiyatlardan, ayniqsa, ifoda semalarining har xilligidan kelib chiqib, lekkik sinonimlar quyidagi turlarga ajratiladi:

1. Ma'no sinonimlari (ideografik sinonimlar). Bunday sinonimlar ma'no qirralari bilan farqlanadi. Masalan, *achchiqlanmoq, g'azablanmoq, qahrulanmoq* leksemalari "g'azabi kelmoq" ma'nosi bilan bir sinonimik qatorga birlashadi, ammo ularda shu ma'noni ifodalash darajasi bir xil emas, u "achchiqlanmoq"dan "g'azablanmoq"qa, "g'azablanmoq"dan esa "qahrulanmoq"qa qarab kuchayib boradi.

2. Uslubiy sinonimlar (stilistik sinonimlar). Bunday sinonimlarning leksik ma'nosi ijobiy yoki salbiy bo'yoqlar (uslubiy semalar) bilan qoplangan bo'ladi, ayni shu uslubiy semalar sinonimlarning uslubiy vosita sifatidagi qiymatini belgilaydi. Masalan *jimaymoq, iljaymoq, irjaymoq, tirjaymoq, ishshaymoq, irshaymoq* leksemalarining barchasida bitta leksik ma'no "ovoz chiqarmay miyig'ida kulish" hodisasini nomlash bor, ammo shu ma'no **jilmaymoq** leksemasida biroz ijobiy, *iljaymoq* leksemasida biroz salbiy bo'yoq bilan qoplangan, bu salbiy bo'yoq *irjaymoq, tirjaymoq, ishshaymoq* va *irshaymoq* leksemalarida yanada ortib boradi. Qiyos qiling: *U hamisha kulib, jilmayib turadigan mehribon chehrani ko'rmadi* (M. Ism.) *Sho'xroq qiz, yigitlar iljayib, bir-biriga ko'z qisib qo'yishadi* ("Mushtum"). *Fosih afandi bo'lsa... qora duldul ustida kuydirilgan kalladay irjayib o'tirar edi* (M. Ism.). *Fazliddin tirjayib, egribugri tishlarining oqini ko'rsatdi* (O.). *Lekin Murzin hayron qolib: "U emas-ku!"-degan edi, kommandant: "Adashmang, aynan o'zi",- dedi surbetlarcha ishshayib.* (Sh.). *Yer yutgurlar, nima qilib irshayib turibsizlar, huv, ko'zlaring teshilsin! - dedi xotinlardan biri.*

3. Nutqiy sinonimlar- nutqning u yoki bu turiga xoslanishi bilan o'zaro farqlanadigan sinonimlar. Masalan, *ozgina, picha, sal, xiyol, jinday, qittay, jichcha* qatoridagi *ozgina* leksemasi nutqning barcha ko'rinishlarida (adabiy nutqda ham, so'zlashuv nutqida ham) qo'llana olgan holda, *picha, sal, xiyol, jinday, qittay, jichcha* leksemalari faqat s'zlashuv nutqiga xoslangandir.

Kontekstual sinonimiya

Kontekstual sinonimiya- til birligi sifatida o'zaro sinonim bo'lmaganleksemalarning ma'lum kontekst doirasida (demak, nutq ichida) sinonimik munosabatga kirishishi. Masalan, **chinni** va **kosa** so'zlarining leksik ma'nolari birxil emas: **chinni** "idish-tovoq, izolatsion materiallar yasash uchun ishlatiladigan oq loy"ni, **kosa** esa "piyoladan kattaroq idish"ni ataydi, shunga ko'ra ular sinonim hisoblanishmaydi, ammo ayrim shevalarda **chinni** leksemasi "kosa" ma'nosida ham qo'llanadi, binobarin, shu shevaga xos kontekst ichida u **kosa**

leksemasining sinonimiga aylanadi. Masalan, *Xoljonbika... xitoyi chinnida moy olib keldi.* (J. Sh.).

Kontekst doirasida sinonimlashish hodisasi ayniqsa, **muallif** leksemasining nutqdagi qo'llanishida ko'p uchraydi. Ma'lumki, **muallif** leksemasining sistemasi tarkibida "yozuvchi", "shoir", "hikoyanavis", "olim", "ixtirochi" kabi qator semalar mujassamlashgan. Demak, uning ma'no ko'lami ancha keng. Kontekst ichida esa **muallif** leksemasining shu semalaridan biri aktuallashadi, qolganlari reallashmaydi. Masalan, roman, hikoya kabi nasriy asarlar haqida gap ketganda **muallif** leksemasi faqat "yozuvchi" ma'nosida qo'llanadi, demak, **yozuvchi** leksemasining kontekstual sinonimiga aylanadi, kontekstdan tashqarida esa bu ikki so'z sinonim bo'la olmaydi, chunki ularning ma'no ko'lami o'zaro teng emas.

Tilda leksik manolari o'zaro teng bo'lib, farqlovchi semalari bo'lmagan leksemalar ham uchraydi: *so'roq va savol, xabar va darak, tema va mavzu, ot va nom* kabi. Tilshunoslikda bu kabi leksemalar *absolut sinonimlar* yoki *leksik dubletlar* deb ikki xil nomlanmoqda.

Leksemalarning sinonim bo'la olmaydigan holatlari

Quyidagi holatlarda leksemalar o'zaro sinonim bo'la olmaydi:

1. Turli turkum leksemalari: ot bilan sifat, sifat bilan fe'l va b.lar.

2. Bir turkum leksemalarida keng tushuncha nomlari bilan tor tushuncha nomlari. Bunday holat ko'proq terminologiyaga xosdir. Masalan, botanikada **tur** va **xil** tarminlarining tushuncha doirasi teng emas: **tur** tarmini urug'dosh bo'lgan bir necha *xil va navlarni* o'z ichiga olgan takson tushunchasini ifodalaydi, ayni paytda **turlar turkumlarga, turkumlar** esa **oilalarga** birlashadi. Shunga ko'ra **tur** va **xil, tur** va **turkum** kabi sinonimik qatorlar bo'lishi mumkin emas.

3. Ijtimoiy mohiyati teng bo'lmagan hodisa-voqeliklarning nomlari: *qozi va sudya, mirshab va militsioner* kabilar. Bulardan **qozi** va **mirshab** leksemalari feodal tuzumdagi voqelikni, **sudya** va **militsioner** leksemalari esa hozirgi demokratik tuzumga xos voqelikni nomlaydi.

Sinonimiyaning turli leksik qatlamlarga mansub bo'lishi

Sinonimik munosabatda bo'lgan so'zlar o'zbek tili lug'at boyligining turli leksik qatlamlariga mansubdir. Masalan, *anglamoq* (o'zb.)- *tushunmoq* (o'zb.); *go'zal* (umumtil.)-*suluv* (dial.); *husn* (ar.)- *chiroy* (f-t.); *xat* (ar.)-*maktub* (ar.)-*noma* (f-t.); *kishi* (o'zb.)-*odam* (ar.); *ko'k* (o'zb.)-*osmon* (t-f.)-*falak* (ar.); *analiz* (r-b.)-*tahlil* (ar.); *tema* (r-b.)-*mavzu* (ar.) kabi.

Sinonimiya va polisemiya

Sinonimiya va polisemiya o'rtasida ma'lum bir bog'lanish bor. Xususan, polisemantik leksema har bir ma'nosi bilan boshqa-boshqa sinonimik qatorlarga kirishi mumkin: *olov* yoqmoq va *o't* yoqmoq (sinonimlar: *olov* va *o't*), quyosh *olovi* va quyosh *harorati* (sinonimlar: *olov* va *harorat*), *olov* yigit va *g'ayratli* yigit (sinonimlar: *olov* va *g'ayratli*): bunda *olov* leksemasining "predmet" semasi so'nib, "belgi" semasi faollashgan.

Sinonimlar nutqda muhim uslubiy vosita sanaladi: ular nutqning ravon va ta'sirli bo'lishini, fikrning aniq va obrazli chiqishini ta'minlaydi.

I z o h: Sinonimiya hodisasi frazemalar va grammatik birliklar (morfemalar, so'z birikmalari va gaplar) doirasida, shuningdek, leksema va frazema munosabatlarida ham uchraydi. (Bu haqda "Frazeologiya" va "Grammatika" bo'limlariga qaralsin).

Tekshirish savollari va topshiriqlar

1. Sinonimiya nima ?
2. Sinonimiya hodisasining so'z turkumlariga munosabati qanday ?
3. Sinonimik qator va dominanta haqida ma'lumot bering.
4. Leksik sinonimlarning qanday turlari bor ?
5. Ma'no sinonimlari, uslubiy sinonimlar va nutqiy sinonimlar qanday farqlanadi ?
6. Qanday holatlarda kontekstual sinonimlar yuzaga keladi ?
7. Absolut sinonimlar yoki leksik dubletlar haqida ma'lumot bering.
8. Qanday holatlarda leksemalar sinonimik munosabatda bo'lmaydi ?
9. Sinonimiya va polisemiya o'rtasida qanday bog'lanish mavjud ?
10. Sinonimiya hodisasi tilning qaysi sathlarida uchraydi ?
11. Sinonimlarning uslubiy vosita sifatidagi rolini tushuntiring.

Tayanch tushunchalar

Sinonimiya- leksemalarning bir xil ma'no anglatishiga ko'ra guruhlanishi.

Sinonimik qator (sinonimik uya)- bir ma'no anglatishiga ko'ra guruhlangan sinonimlar yig'indisi.

Dominanta- sinonimik qatordagi betaraf ma'noli so'z

Ma'no sinonimlari- bir umumiy ma'noga ega bo'lsa-da, ma'no qirralari bilan o'zaro farqlanuvchi sinonimlar.

Uslubiy sinonimlar- leksik ma'nolari ijobiy yoki salbiy munosabat ifodalovchi semalar bilan qoplangan sinonimlar.

Nutqiy sinonimlar- nutqning uyoki bu turiga xoslanganligi bilan farqlanadigan sinonimlar.

LEKSIK ANTONIMIYA

Leksik antonimiya

Leksik antonimiya leksemalarning bir-biriga zid ma'no anglatishi asosida guruhlanishidir: *oq va qora, qalin va yupqa* kabi.

Antonimiya hodisasi, asosan, bir soʻz turkumi leksemalari doirasida yuz beradi.¹

Sifatlarda: a) hajm belgisiga koʻra: *katta va kichik, baland va past*, b) harorat belgisiga koʻra: *issiq va sovuq*; d) yosh belgisiga koʻra: *yosh va qari*; e) xarakter-xususiyat belgisiga koʻra: *saxiy va xasis, botir va qoʻrqoq, aqlli va ahmoq*; f) shakl belgisiga koʻra: *toʻgʻri va egri*; g) maza-taʼm belgisiga koʻra: *achchiq va shirin* kabi.

Payt, holat, miqdor maʼnoli leksemalar doirasida ham antonimiya hodisasi keng tarqalgan: a) *kecha va ertaga, avval va keyin* (payt belgisiga koʻra); b) *tez va sekin, arang va bemalol* (holat belgisiga koʻra); d) *koʻp va oz, moʻl va kam* (miqdor belgisiga koʻra) va b.lar. bunday leksemalarning sifat va ravish turkumiga mansubligi keyingi yillarda bir qadar munozarali boʻlib qolmoqda.

Otlarda: a) belgi otlarida: *boylik va kambagʻallik, botirlik va qoʻrqoqlik*; b) qarama-qarshi tonom nomlarida: *sharq va gʻarb, shimol va janub*; d) fasl nomlarida: *yoz va qish, bahor va kuz*; e) sutkaning qarama-qarshi tomonlarini ifodalovchi nomlarda: *kecha va kunduz, tong va shom* kabi.

Feʼllarda: a) qarama-qarshi harakat maʼnolarini ifodalovchi feʼllarda: *bormoq va kelmoq, kirmoq va chiqmoq*; b) sifat yoki ravishdan yasalgan feʼllarda: *kengaymoq va toraymoq, koʻpaymoq va ozaymoq, sekinlashmoq va tezlashmoq* kabi.

Baʼzan feʼlning sifatdosh shakli sifat turkumdagi leksema bilan antonimik munosabatga kirishishi mumkin: *oʻqigan va bilimsiz, oʻqimagan va bilimli* kabi.

Antonimiya hodisasi sifat turkumida keng tarqalgan, ot va feʼllarda biroz kamroq uchraydi, olmosh va sonlarda esa boʻlmaydi (ayrim kontekstual holatlar bundan mustasno).

Kontekstual antonimiya

Kontekstual antonimiya oʻzaro zid maʼno ifoda etmagan leksemalarning maʼlum kontekst ichida soʻzlovchi yoki muallif tomonidan antonimik munosabatlarga kiritilishidir. Buni quyidagi sheʼriy misralar tahlilida koʻrish mumkin:

Ushoq **qand** oq **tuzga** monand erur,

Va lekin biri **tuz**, biri **qand** erur.

(A. Navoiy)

Aytur soʻzni **ayt**,

Aytmas soʻzdan **qayt**!

(A. Navoiy)

Sichqonlarga nisbatan

Poyloqchiman **toʻgʻriman**.

Koʻrsam tekin goʻsht baʼzan

Chidolmayman- **oʻgʻriman**.

¹ Antonimlarni tavsiflash va tasvirlashda koʻproq quyidagi adabiyotlarga tayanildi.

Rahmatullayev Sh., Mamatov N., Shukurov R., "Oʻzbek tili antonimlarining izohli lugʻati".-T.: "Oʻqituvchi", 1980.

Tursunov U., Muxtorov J., Rahmatullayev Sh., Koʻrsatilgan asar. 120-126-b.

Usmonov S. Antonimlar // "Oʻzbek tili va adabiyoti masalalari" jum., 1958, 2-son, 38-b.

Исабеков В. О. Лексическая антонимия в современном узбекском языке. АКД.-Т.: 1973.

Шукуров Р. Лексико-семантическая природа антонимов. АКД. -Т.: 1973.

Shukurov R., Oʻzbek tilida antonimlar.-T.: 1977.

(O. Q.)

Bu misollarda qo'llangan **qand** va **tuz**, **ayt** va **qayt** hamda **to'g'ri** va **o'g'ri** so'zlari aslida (tilda) antonimlar emas, ammo birinchi misolning ikkinchi misrasida **qand** va **tuz** leksemalari muallifning leksik qo'llashi natijasida “achchiq” va “shirin” (demak, “yaxshi” va “yomon”) ma'nolarini, ikkinchi misoldagi **ayt** va **qayt** leksemalari “ayt” va “aytma” degan zid ma'nolarni, uchinchi misoldagi **to'g'ri** va **o'g'ri** leksemalari esa “o'g'ri emas” va “o'g'ri” ma'nolarini ifoda etib, kontekstual antonimiya hosil qilgan (bunda *to'g'ri* leksemasi otlashgan).

Bunday qo'llanish olmoshlarda va sonlarda ham uchraydi: *Bir u deydi, bir bu deydi*, deganda **u** va **bu** olmoshlarida kontekstual zidlanish bor.

Antonimik juftlik

Leksik antonimiya ikkita leksema orasida yuz beradi, bu ikki so'z *antonimik juftlikni* hosil qiladi, ammo antonimik juftlik juft so'z degan gap emas. Qiyos qiling: *katta va kichik* –antonimik juftlik (undagi har bir so'z-mustaqil leksema), *katta-kichik* –bitta juft so'z, u umumlashgan bitta ma'noga ega. Demak, *katta va kichik* zid ma'noli ikkita leksema bo'lganligi uchun, ular bir-biriga nisbatan antonimlardir, *katta-kichik* juft so'zi esa antonimlar ishtirokida yasalgan bitta leksemadir, binobarin, bitta leksemaning yolg'iz o'zi antonim hisoblanmaydi, shuningdek, **bor** va **borma** kabi so'z shakllari ham antonimlar deb qaralmaydi, chunki antonim bo'lish uchun, yuqorida aytib o'tilganidek, albatta ikkita so'z (leksema) mavjud bo'lishi, bu ikki so'z o'zaro zid ma'no ifodalashi shart, **bor** va **borma** esa ikkita leksema emas, balki bitta **bor** leksemasining (fe'lining) bo'lishli (*bor*) va bo'lishsiz (*borma*) shakllari, xolos. Demak, bunda ham antonimik juftlik yo'q.

Enantiosemiya

Enantiosemiya bitta leksema ma'nosida nutqiy muhit talabiga ko'ra zidlanishning ifodalanishidir. Chunonchi, *ofat* so'zining ma'nosi “falokat”, “balo”dir, ammo u “Ulug' yo'l” romanidagi bir epizodda shu ma'noga zid ravishda “go'zal”, “maftunkor” ma'nolarini anglatgan: “Adibaxn alifday nozik, yuzi tiniq, oq, yirik ko'zlari ustidagi ingichka qoshlari *ofat*...”¹ Tabiiyki, bunday holatda ham antonimiya yuzaga kelmaydi.

Antonimiya va polisemiya

Antonimiya va polisemiya hodisalari o'zaro bog'liqdir: ko'p ma'noli leksema o'zining bosh ma'nosi bilan bitta antonimik juftlikka, hosila ma'nosi bilan esa boshqa antonimik juftlikka kirishi mumkin. Masalan, *achchiq qalampir va shirin olma* birikmalarida **achchiq** va **shirin** leksemalari o'zlarining bosh ma'nolari orqali antonimik munosabatga kirishgan; *achchiq gap va shirin gap* birikmalarida esa *achchiq va shirin* leksemalarining hosila (ko'chma) ma'nolari antonimiyaga asos bo'lgan.

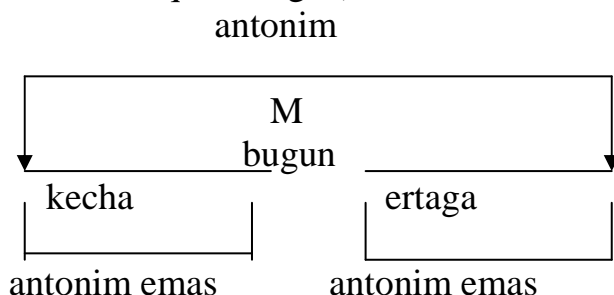
¹ Oybek. Asarlar. 8-tom.-T. G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 1973 176-b.

Antonimlarni belgilash mezonlari haqida

Tilshunoslikda antonimlarni belgilash mezonlari bo'yicha munozarali qarashlar ham bor. Xususan, ayrim manbalarda *opa va singil, aka va uka,*² *tog'a va xola*³ kabi so'zlar antonimlar deb baholanadi. Shu soha bo'yicha maxsus ilmiy tadqiqot ishlari olib borgan B. Isabekov esa ularni antonimlar emas, korrelativ so'zlar deb baholaydi, buni yuqoridagi leksemalarning ma'nolari qarama-qarshi emas, balki bir-biriga juda yaqindir deb asoslaydi.⁴

Fe'lning bo'lishli va bo'lishsiz shakllari (*bordi va bormadi, boray va bormay, ko'rgan va ko'rmagan* kabi formalari) ayrim adabiyotlarda "antonimlarning alohida bir tipi..." deb qaraladi.⁵ Biroq tilshunos Sh. Rahmatullayev bu fikrga qo'shilmaydi. Uningcha, "oddiy inkorning o'zi hali antonim emas. Masalan, ayt va aytma, aytar va aytmas kabilar biri ikkinchisining inkoridir. Ammo ularni o'zaro antonim deb bo'lmaydi. Aslida bular ikki leksema emas, balki ayni bir leksemaning ikki (bo'lishli va bo'lishsiz) shakllaridir. Antonimiya esa ikki leksema orasidagi ma'no munosabatidir..." Antonimiyani ayni shunday tushunish ayrim ilmiy manbalarda ham bor.¹ Mazkur darslikda ham antonimiyaga shu pozitsiyadan yondashildi.

Antonimiya mezonini belgilashda Sh. Rahmatullayev, N. Mamatov va R. Shukurovlar tomonidan tavsiya etilgan **mantiqiy markaz** prinsipiga tayanish yaxshi natija beradi. Bu prinsipga ko'ra ikkita ma'no o'rtasidagi oraliq tushuncha (mantiqiy markaz) aniqlanadi va shu markazning ikki tomonidan o'rin olgan tushunchalar o'zaro antonimik munosabatlarda deb qaraladi. Masalan, *kuz* bilan *bahor* o'rtasida *qish* bor, demak, *kuz va bahor* leksemalari o'zaro antonimlar deb qaraladi, ammo *kuz va qish* – antonim leksemalar emas, chunki bu ikki leksema orasida oraliq tushuncha (mantiqiy markaz) yo'q; shuningdek, *qish bilan bahor* antonim emas (oraliq tushuncha yo'q); *qish bilan yoz* – antonim (oraliq tushuncha – "bahor"); *kecha bilan bugun* – antonimlar emas (oraliq tushuncha yo'q); *kecha va ertaga* – antonimlar (oraliq tushuncha "bugun"); *o'tmish va hozir* – antonim emas (oraliq tushuncha yo'q); *o'tmish va kelajak* – antonimlar (oraliq tushuncha "hozir") kabi. Bunday munosabatlarni quyidagi sxema tarzida ifodalash mumkin (mantiqiy markaz o'rnida M harfi qo'llanilgan):

² Usmonov S. Ko'rsatilgan maqola, 38-b.

Tursunov U., Muxtorov J., Rahmatullayev Sh., Ko'rsatilgan asar. 121-b.

³ Hozirgi o'zbek adabiy tili, 1-t, 1966, 146-b.

⁴ Isabekov B. O. Ko'rsatilgan dissertatsiya avtoreferati, 8-b.

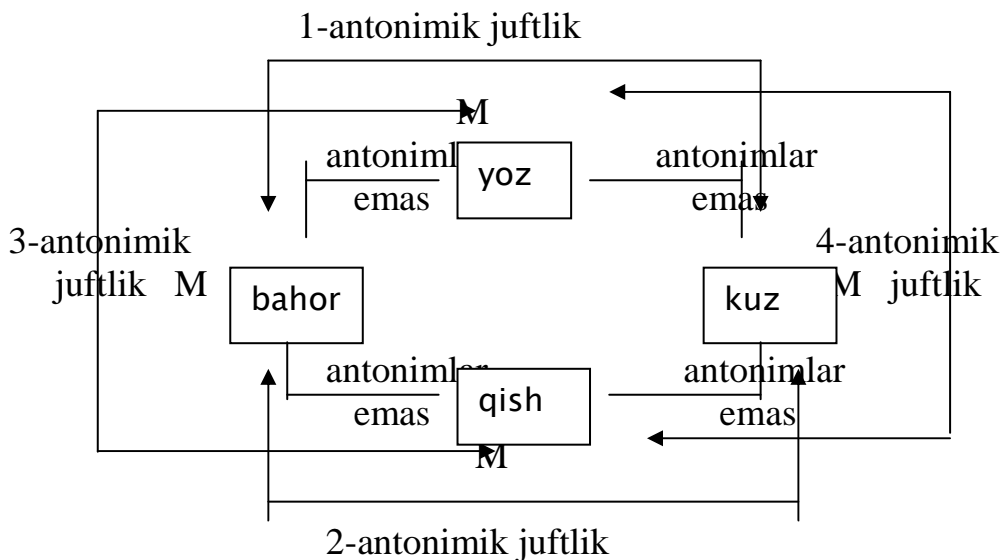
¹ Исабеков Б. О. Лексическая антонимия в современном узбекском языке. АКД.-Т.: 1973. С.3

Ba'zan mantiqiy markazning ikki tomonida bir nechta antonimik juftliklar bo'ladi: **a'lo** (juda yaxshi)- **yaxshi-o'rta** (M) –**yomon-juda yomon** kabi. Buni sxemada shunday ifodalash mumkin:

Bunday hollarda o'z ma'nosiga ko'ra mantiqiy markazdan teng uzoqlikda joylashadigan so'zlar o'zaro antonimik juftlik hosil qiladi.

Fasl nomlari orasidagi antonimiyani quyidagi sxema tarzida ifodalash mumkin:

Antonimik munosabatda bo'lgan ayrim leksemalar orasida mantiqiy markaz bo'ladi-yu, ammo uni nomlovchi so'zning o'zi bo'lmaydi. Masalan, *kulgu va yig'i* leksemalari orasidagi mantiqiy markazni bildiruvchi maxsus so'z tilda yo'q, ammo oraliq hodisaning o'zi bor: u kishining kulmasdan, yig'lamasdan turgan normal holatidir, demak, ana shu holat (ekstralingvistik omil) mantiqiy markaz sifatida tasavvur qilinadi.

Antonimlarning uslubiy vosita sifatidagi tavsifi

Leksik antonimlar muhim uslubiy vositalardir. Ular matnda qarshilantirish (antiteza) vositasi rolini bajaradi, shu orqali hodisa va holatlardagi qarama-qarshiliklarni, ayrim obraz va personajlarning ichki dunyosidagi ziddiyatlarning badiiy talqinini ta'minlaydi.

Tinglar edim betinim

Uzun tunlar yotib jim.
Seza olardim kuchin,
Ko'pi **yolg'on**, ko'pi **chin**.

(H. O.)

Ilmi odamga ulug'lik hamdam,
Imsiz qozini eshak deb aytma,
Chunki bu eshakka tuhmatdir beshak.

(H. Deh.)

Jahonning **shodligi** yig'ilsa butun,
Do'stlar diydoridan bo'lolmas ustun.
To'lur **g'am-g'ussaga** dilning kosasi,
Qadrdon do'stlardan judo bo'lgan kun.

(Rud.)

Antonimlar maqol va matal janrlarida ham muhim uslubiy vosita sanaladi-hayotiy tajriba umumlashmalarini maqol va matallar tiliga xos uslubda ta'sirchan ifodalash imkonini yaratadi:

Yozgi mehnat-**qishki** rohat.

Mehnatdan **do'st** ortar, g'iybatdan-**dushman**.

Do'st achitib gapirar, **dushman**- kuldirib.

Yaxshi do'st- jon ozig'i,

Yomon do'st- bosh qozig'i.

Donoga ish- shonu shuhrat,

Nodonga ish- g'amu kulfat.

I z o h : Antonimiya hodisasi frazemalar va morfemalar doirasida, shuningdek leksema va frazemalar munosabatida ham uchraydi (Bu haqda «Frazeologiya» va «Morfemika» bo'limlariga qaralsin).

Tekshirish savollari va topshiriqlar

1. Antonimiya nima ? Antonimik juftlik-chi ?
2. Antonimiya hodisasining so'z turkumlariga munosabati qanday ?
3. Kontekstual antonimiya haqida ma'lumot bering.
4. Qanday holatlarda antonimiya hodisasi yuz bermaydi ?
5. Antonimiya va enantiosemiya hodisalarini tushuntiring.
6. Antonimiya va polisemiya o'rtasidagi bog'lanishni tushuntiring.
Antonimiya hodisasi bilan bog'liq qanday munozali masalalarni bilasiz ?
7. Antonimiya hodisasining mezoni sifatida qaraladigan «mantiqiy markaz» haqida ma'lumot bering.
8. Antonimlardan qanday uslubiy vosita sifatida foydalaniladi ?

Tayanch tushunchalar

Antonimiya- leksemalarning bir-biriga zid ma'no anglatishiga ko'ra guruhlanishi.

Antonimik juftlik- o'zaro qarama-qarshi ma'noli ikki so'z.

Kontekstual antonimiya-tilda antonimik munosabatda bo'lmagan so'zlarning ma'lum kontekst doirasida antonimik munosabatga kiritilishi.

Enantiosemiya- bitta leksema ma'nosida nutqiy muhit taqozosi bilan zidlanishning ifodalanishi.

Mantiqiy markaz- ikki ma'no o'rtasidagi oraliq tushuncha.

LEKSIK OMONIMIYA

Leksik omonimiya

Leksik omonimiya-leksemalarning ifoda planidagi (talaffuzi va yozilishidagi) tenglik hodisasi. Masalan, o't («olov»)- o't («maysa»), kamar («qayish, ko'ndan ishlangan belbog'»)- kamar («daryo, tog'larda suv o'yib ketgan chuqur joy») kabi.

Leksik omonimiyada ikki xil hodisa mavjud: omonimlar va omoformalar.

1. Omonimlar shakli bir xil, ma'nolari har xil (o'zaro bog'lanmagan) leksemalardir. Ular (yuqoridagi misollar), *omonim omoleksemalar* deb ham ataladi. Bunday omonimlarning ko'pchiligi bir so'z turkumiga mansubdir, shu sababli ularning nutqdagi grammatik shakllari ham bir xil bo'ladi. Qiyos qiling: *ot* («ism»)- *otim, oting, oti; otni, otning, otga...* kabi, *ot* («hayvon»)- *otim, oting, oti; otni, otning, otga...* kabi. Yana: *bo'sh* (sifat)- «*ichiga hech narsa solinmagan*»: *bo'sh chelak* kabi, *bo'sh* (sifat)- «*tarang tortilmagan*»: *arqonni bo'sh tortib bog'lamoq* kabi.

Bu tipdagi omonimlar (omonim omoleksemalar) turli so'z turkumlariga mansub bo'lishi ham mumkin. Bunday paytda omonimik munosabatga kirishayotgan so'zlar shakllanish tizimiga ega bo'lmasliklari kerak. Masalan, *tabiiy* (sifat) va *tabiiy* (modal so'z): 1) *U tabiiy fanlarga ko'proq qiziqadi.* (Bu gapda *tabiiy*- sifat, aniqlovchi); 2) *So'zamol, badavlat qori tog'aning birdan ko'z yumib sukutga botishining sababini, tabiiy, Yo'lchi tushunmadi.* (Bu gapda *tabiiy*- modal so'z, kirish so'z).

2. Omoformalar ayrim grammatik shakllaridagina teng keladigan leksemalardir. Ular *omoforma omoleksemalar* deb ham nomlanadi. Masalan, *sur* (ot: “qorako'l teri navi”) va *sur* (sifat: “och kulrang”) leksemalari ayni shu shaklda lug'atga kiritiladi, biroq ot turkumidagi *sur* leksemasi turlanganda (*surni, surga, surning...* kabi) *sur* (ot) va *sur* (sifat) o'rtasidagi shakliy tenglik yo'qoladi. Demak, bu ikki leksema o'rtasidagi shakliy tenglik ot turkumidagi *sur* so'zi bosh kelishik shaklida bo'lgandagina saqlanib, boshqa shakllarida yo'qoladi, shu xususiyati bilan omoforma omoleksemalar omonim omoleksemalardan farq qiladi.

O't (ot: “olov”) va *o't* (fe'ning ikkinchi shaxs buyruq maylidagi shakli) munosabatida boshqacharoq holat kuzatiladi: *o't* fe'l shakli lug'atga *o'tmoq* shaklida kiritiladi, binobarin, *o't* (ot) va *o'tmoq* (fe'l) ortasidagi shakliytenglik yo'qligi ma'lum bo'ladi, shunga qaramay fe'ning ikkinchi shaxs buyruq maylidagi *o't* shaklli bilan *otning* bosh kelishigidagi *o't* shakli omoforma omoleksemalar sanaladi. Bu leksemalardagi omoforma munosabati *o'ting* (sening o'ting) va *o'ting* (siz o'ting) kabi shakliy tenglikda ham yuzaga keladi, ammo *o'tni, o'ting* (otning kelishik shakllari) va *o'tgin, o'tsin* (fe'ning buyruq mayli shakllari) kabi holatlarda omoforma paydo bo'lmaydi. Demak, omoforma bo'lish turli so'z turkumlariga mansub leksemalarning ayrim grammatik shakllarigagina xos.

Omoformalarda negizga qoʻshilayotgan affikslar ham shaklan teng boʻladi, shunga koʻra bunday qoʻshimchalar omoaffikslar sanaladi. Qiyos qiling: *oʻting* (“ing”-otning egalik kategoriyasiga mansub affiks) -*oʻting* (“-ing”- feʼlning buyruq mayliga mansub affiks) kabi.

Omonim omoleksemalarning turlanish va tuslanish sistemalariga munosabati

Omonim omoleksemalar nutqda turlanib yoki tuslanib turli shakllarga kiradi. Qiyos qiling: *bogʻ-1* (ot turkumi: “mevazor, daraxtzor”) va *bogʻ-2* (ot turkumi: “beda, oʻt bogʻlami”). Bu ikki ot nutqda turlanib, oʻzaro teng boʻlgan soʻz formalarini (grammatik shakllarini) hosil qiladi:

Bogʻ-1: bogʻni, bogʻning, bogʻga, bogʻlar... kabi.

Bogʻ-2: bogʻni, bogʻning, bogʻga, bogʻlar... kabi.

Bunday shakllar soʻz formalari sanaladi. Soʻz formalaridagi tenglik omoforma omoleksemalarga ham xos (yuqorida koʻrib oʻtildi). Demak, nutqda omonimlar ham, omoformalar ham *soʻz formalari omonimiyasini* yuzaga keltirishi mumkin.

Omonimlarning yuzaga kelish sabablari

Omonimlarning yuzaga kelish sabablari hr xildir. Xususan:

1. Tilda azaldan mavjud boʻlgan ayrim soʻzlarning shakllari tasodifan teng boʻlib qoladi: *baqa* (“qurbaqa”) va *baqa* (“suv tegirmonining parrakdan harakat olib, tegirmon toshini aylantiruvchi metall qismi”).

2. Bir maʼnoli soʻz leksik maʼnoning koʻchishi oqibatida koʻp maʼnoli soʻzga aylanadi, keyinroq bosh maʼno va hosila maʼno oʻrtasidagi bogʻlanish unutilib, bir soʻz negizida ikkita boshqa-boshqa leksema paydo boʻladi: *kun* (“quyosh”)-*kun* (“sutka”, “kun chiqqandan yana kun chiqqunga qadar boʻlgan vaqt”) kabi.

3. Boshqa tillardan oʻzlashgan ayrim leksemalar oʻzbek tilidagi u yoki bu leksema ga shaklan teng boʻlib qoladi: *toy* (oʻzb: “otning ikki yashardan kichik bolasi”)- *toy* (f-t: “katta toʻp qilib taxlab yoki bosib bogʻlangan mol va shu tarzidagi mol oʻlchovi”).

4. Boshqa tillardan oʻzlashtirilgan leksemalar orasida shaklan teng boʻlgan soʻzlarning uchrashi omonimiyaga oqib keladi: *rasm* (arabcha: “surat”) – *rasm* (arabcha: “urf-odat”).

5. Leksemalar yasalishi ham baʼzan omonimlarni keltirib chiqaradi: *qoʻnoq* (“tariq”) -*qoʻnoq* (qoʻn+oq: “mehmon”) kabi.

Omonimiya va polisemiya

Omonimiya va polisemiya hodisalari oʻrtasida maʼlum oʻxshashlik va tafovutlar bor. Oʻxshashligi: omonimiyada ham, polisemiya ham ifoda plani (shakli) bir xil boʻladi, har ikki holatda birdan ortiq maʼno ifodalanadi.

Farqlari: omonimiyada shakli bir xil boʻlgan ikki yoki undan ortiq soʻz (leksema) nazarda tutiladi; polisemiya esa bir necha maʼnosi bor boʻlgan bitta leksema haqida gap boradi. Omonim leksemalarning maʼnolari har xil boʻladi. Bu maʼnolar oʻrtasida bogʻlanish yoʻq. Koʻp maʼnoli soʻzning maʼnolari ham har

xildir, ammo ular o'rtasida bog'lanish bor: ular ma'no ko'chishi asosida yuzaga kelgan bo'ladi. Qiyos qiling:

Bo'z (1)- "gazlamaning bir turi".

Bo'z (2)- "o'simlikning bir turi".

Bular shakli bir xil, ammo ma'nolari har xil bo'lgan ikkita leksema (omoleksemalar) hisoblanadi.

Bel- 1) "umurtqa pag'onasining pastki qismi"; 2) "odam gavdasining o'rta qismi"; 3) "biror predmetning o'rta qismi" ("tog'ning beli").

Bunda bitta **bel** leksemasining uchta ma'nosi berilgan, bu ma'nolar o'rtasida bog'lanish mavjud.

Leksik omonimiyaga yondosh hodisalar

Omofonlar- talaffuzi bir xil, yozilishi har xil bo'lgan leksemalar: *to'rt* (son turkumidagi so'z)- *tort* ("konditer mahsuloti"), *to'n* ("kiyim") –*ton* ("tovush toni"), *bob* (talaffuzda: **bop**)-*bop* kabi.

Omograflar- yozilishi bir xil, talaffuzi har xil bo'lgan leksemalar: *soya* ("quyosh nuri tushmaydigan salqin joy")- *soya* ("dukkakli o'simlikning bir turi va uning doni"), *rom* (oyna o'rnatilmagan deraza)- *rom* (spirtli ichimlikning bir turi) kabi.

Tilda urg'usinig o'rni bilan farq qiladigan, ammo bir xil yoziladigan leksemalar ham bor: **atla`s** ("mato") -**a`tlas** ("geogr. atlas"), **fizi`k** ("fizik hodisa") - **fi`zik** ("fizika mutaxassisi") kabi. Bular urg'u belgisisiz yozilganda omograflar sanaladi, urg'u belgisi qo'yilganda (*atla`s va a`tlas, fizi`k va fi`zik*) esa omograf bo'lmaydi. Biroq bunday holatlar tilshunoslikda maxsus nomga ega emas.

Omonimlar va omoformalarning uslubiy vosita sifatida qo'llanishi (paronomaziya)

Omonimlar va omoformalar til va nutqda o'ziga xos uslubiy vosita rolini bajaradi: misralarning qofiyalanishini, tuyuq va askiya janrlariga xos so'z o'yinini (tajnisni) ta'nimlaydi, shu asosda badiiy asarga husn bag'ishlaydi. Masalan:

Bir parcha o't bo'lib bunda **kun**

Paxtasini ishlaydi har **kun**.

(H. O.)

Uyimda kunduzi vaqt erdi choq **tush**,

Yotib uyqumda ko'rdim bir ajib **tush**.

Qo'pol do'q qildi bir mansabga mag'rur,

Dedim: o'pkangni bos, bir parda past **tush**.

(Hab.)

Yaxshilar insonning ko'nglini **bezar**,

Yomonlar fe'lidan odamlar **bezar**,

Insonga oy olib bergandan ko'ra,

Kishi ko'nglini to'ldir, bekumush, **bezar**.

(V. Sa'd.)

Tushma qallob **to'riga**,

O'tqizsa ham **to'riga**.

Odam qovun emasdir
Qarab bilsang **to'riga**.
(Z. Sh.)

Tekshirish savollari va topshiriqlar

1. Omonimiya nima ?
2. Lug'aviy omonimiyaning qanday turlari bor ?
3. Leksik omonimiyaning turlari haqida ma'lumot bering.
4. Omonimlar va omoformalar (omonim omoleksemalar va omoforma omoleksemalar) qanday farqlanadi ?
5. Omonimlarning so'z turkumlariga munosabati haqida ma'lumot bering.
6. Omonimlar qanday yuzaga kelgan ?
7. Omonimiya va polisemiya qanday farqlanadi ?
8. Omonimlarga yondosh bo'lgan qanday hodisalar bor ?
9. Omonim va omoformalarning uslubiy vosita sifatidagi roli haqida aytib bering.

Tayanch tushunchalar

Omonimiya- til birliklarining ifoda planidagi tenglik hodisasi.

Leksik omonimiya- omonimiya hodisasining leksemalar doirasidagi ko'rinishi.

Omoformalar- ayrim grammatik shakllari o'zaro teng bo'lgan leksemalar.

Omofonlar- talaffuzi bir xil, yozilishi har xil bo'lgan leksemalar.

Omograflar- yozilishi bir xil, talaffuzi har xil bo'lgan leksemalar.

PARONIMIYA

Paronimiya

Paronimiya (yun. *para*-“yonida”+*onyma*- “nom”)- ikki yoki undan ortiq leksemalarning talaffuzda o'zaro o'xshash, ohangdosh bo'lishi. Bunday o'xshashlik, odatda, har ikki (yoki uch) leksema tarkibidagi tovushlarning fizik-akustik yaqinligidan kelib chiqadi. Masalan, *arqon* va *arkon*. Bu ikki so'z tarkibidagi 5 ta tovushdan 4 tasi ayni bir xil fonemalardir, ammo ulardan birinchisida “q”, ikkinchisida esa “k” fonemalari qatnashgan. Bu ikki fonemaning biri (“q”) chuqur til orqa, ikkinchisi (“k”) esa sayoz til orqa, ikkilasi ham jarangsiz, portlovchi undoshlardir, demak, ulardagi fizik-akustik va artikulatsion belgilar bir-biriga juda yaqindir, shuning uchun *arqon* va *arkon* leksemalari talaffuzida bir-biriga o'xshashlik bor. *Taqya* (“sidirg'a matodan tayyorlangan do'ppi”) va *takya* (“odamlar to'planib ulfatchilik qiladigan joy”), *sallox* (qassob) va *saloh* (“to'g'rilik”, “vijdonlilik”) so'zlarida ham shunday; *bayon* va *boyon* so'zlarida esa “a” va “o” unllarining quyi keng ekanligi, urg'usiz bo'g'inda qo'llanganligi bu ikki so'zning talaffuzidagi o'xshashlikka, demak, paronimiyaga sabab bo'lgan. Biroq *arpa* va *arfa* so'zlarida bunday o'xshashlik, onangdoshlik yo'q, chunki

ulardagi “p” va “f” undoshlarining portlash (“p”da) va sirg’alish (“f”da) belgilari talaffuzda sezilarlidarajada farqlanadi, buning ustiga bu leksemalarning soʻz urg’usi ham har xil joylashgan (arpa` va a`rfa kabi). Demak, soʻz tarkibidagi bir tovush bilan farqlanish doimo paronimiyaga olib kelavermaydi. Aks holda tildagi kvaziomonimlarning (minimal juftliklarning) barchasini paronimlar deb baholashga toʻgʻri kelardi: *boy-poy-toy; bosh-tosh-mosh; til-tish; ish-in-ip* kabi. Bunday soʻzlar qatori koʻp boʻgʻinli soʻzlar hisobiga yana-da ortadi: *daraxt-karaxt; paxta-taxta; tomon-somon* kabi. Bu hol, tabiiyki, paronimiya hodisasini cheksiz qilib qoʻyadi.

Yuqoridagi mezonni (tovushlardagi fizik-akustik va artikulatsion yaqinlikni hamda aksentologik umumiylikni) yasama soʻzlar paronimiyasiga ham tatbiq etsa boʻladi. Xususan, *yolqin va yorqin* soʻzlarda tovushlar oʻxshashligi (oʻzakdagi “l” va “r”ning ikkalasi ham til oldi va sonor ekanligi) bu ikki leksema talaffuzining bir-biriga yaqinligini taʼminlagan, ammo *yon va yoq* oʻzak soʻzlaridan yasalgan *yonilgʻi va yoqilgʻi* leksemalarini, *yoʻq va yoq* oʻzak soʻzlaridan yasalgan *yoʻqlamoq va yoqlamoq* soʻzlarini paronimlar deyish qiyin, chunki bu soʻzlarning oʻzagidagi tovushlar artikulatsiyasida hamda fizik-akustik belgilarida sezilarli tafovutlar bor: “yon” va “yoq”dagi “n”-til oldi, sonor, jarangli; “q”-chuqur til orqa, portlovchi, jarangsiz; “yoʻq” va “yoq”dagi “o”-oʻrta keng, lablashgan; “o”-quyi keng, kuchsiz lablashgan. Ayni shu tafovutli belgilar tufayli *yonilgʻi va yoqilgʻi, yoʻqlamoq va yoqlamoq* leksemalarining talaffuzi paronimiya mezoniga xos emas. Qolaversa, turli oʻzakdan bir xil affiks bilan soʻz yasash paronimiyaga olib keladi deb qarash¹ “bogʻ”, “dogʻ”, “yogʻ” oʻzak soʻzlaridan yasalgan *bogʻlamoq, dogʻlamoq, yogʻlamoq* soʻzlarini, shuningdek, “qaraq” va “qada” oʻzak soʻzlaridan yasalgan *qaroqchi va qadoqchi* leksemalarini ham paronimlar deb tan olishga majbur qiladi, vaholanki, ularning birortasida ham paronimlik darajasidagi uygʻunlik yoʻq.

Paronimiyada baʼzan leksemalar tarkibidagi fonemalar miqdori teng boʻlmasligi ham mumkin, ammo ularning talaffuzida bir-biriga yaqinlik, ohangdoshlik boʻlishi shart: *amr* (3 ta fonema) –*amir* (4 ta fonema), *asr* (3 ta fonema) –*asir* (4 ta fonema), *abonent* (7 ta fonema) –*abonoment* (9 ta fonema), *diplomat* (8 ta fonema) – *dimlomat* (9 ta fonema) kabi.

Paronimlar omonimlar va omofonlardan quyidagi belgilari bilan farqlanadi:

Paronimlarning talaffuzi bir-biriga yaqin, oʻxshash boʻladi (yuqoridagi misollar). Omonimlarning esa talaffuzi va yozilishi bir xil boʻladi: *oʻt* (maysa) va *oʻt* (“olov”) kabi.

Omofonlarda ham talaffuz bir xildir: *tub va tup* (yozuvda) - *tup va tup* (talaffuzda). Paronimlarda esa talaffuz teng emas, oʻxshash boʻladi: *ganj va ganch* kabi.

Omofonlarda fonemalar miqdori teng boʻladi, paronimlarda esa ular teng boʻlishi ham, teng boʻlmasligi ham mumkin. Qiyos qiling: *toʻn* –“kiyim” (3 ta fonema) va *ton* –“tovush toni” (3 ta fonema) –omofonlar; *asr* (3 ta fonema) va *asir* (4 ta fonema) – paronimlar kabi.

¹ Qarang: Oʻzbek tili leksikologiyasi. Jamoa.-T.: “Fan”, 1981, 258-b.

Paronimlarni soʻz variantlari bilan qorishtirmaslik kerak: paronimlar bir soʻz turkumiga mansub bir necha leksemalardir: *sanʼat va sanoat* kabi. Variatsiyalar esa bir leksemaning turli koʻrinishlari, xolos: *tomosha va tamosho, doʻppi va toʻppi, gado va gadoy, shohi va shoyi* kabi.

Shuni alohida taʼkidlash kerakki, tilshunoslikda paronimiya hodisasining izchil mezonlari yetarli darajada ishlanmagan, shuning uchun bir xil hodisaga har xil baho berish holatlari tez-tez uchrab turadi. Demak, masalaning muammoli jihatlari hali anchagina bor, ularni maxsus tadqiq qilish tilshunoslikning navbatdagi vazifalaridan biri boʻlmogʻi lozim.

Paronimlarning nutqda uslubiy vosita sifatida qoʻllanishi (paronomaziya)

Paronimlarning nutqda, ayniqsa, badiiy nutqda oʻziga xos uslubiy ahamiyati bor: paronimlarning tovush tarkibidagi oʻxshashlik, bir-biriga yaqinlik baʼzan, qisman boʻlsa-da, shakl neytralizatsiyasiga olib keladi, oqibatda ayrim kishilar nutqida ularni farqlay olmaslik holatlari yuz beradi. Bunday holatni payqagan yozuvchilar, shoirlar yoki dramaturglar paronimlardan obraz yoki personajlarning maʼnaviy dunyosini, nutqiy saviyasini obrazli qilib ifodalash maqsadida foydalanadilar. Bu hodisa tilshunoslikda *paronomaziya* deb nomlanadi. “Charxpalak” videofilmidan keltirilgan quyidagi epizodda buni yaqqol sezish mumkin. Unda atrofiga laganbardor yugurdaklarni toʻplab olgan bir obroʻtalab, mansabdor shaxs aroq ichishdan bosh tortgan raqqosa qiz Zulxumor Hamidovaga qarata shunday deydi: “Mayli, majbur qilmaymiz, bizga bu qizning *sanoati* juda maʼqul.” Bu nutqiy parchada “sanoat” soʻzi “sanʼat” leksemasi oʻrnida qoʻllangan boʻlib, u jamiyatda uchrab turadigan ayrim shaxslarning maʼnaviy qashshoqligini, tilga befarqligini ifodalash uchun xizmat qilgan. Demak, asar muallifi (Sharof Boshbekov) shu epizodni tasvirlashda *sanʼat va sanoat* soʻzlarining paronimik munosabatidan juda oʻrinli foydalangan.

Atoqli yozuvchi Abdulla Qahhorning “Sanʼatkor” hikoyasida **boʻsa** va **boʻlsa** paronimlaridan uslubiy figura sifatida foydalanganligining guvohi boʻlamiz. Hikoyada nomi chiqqan ashulachi sanʼatkorning “boʻsa” soʻzining “boʻlsa” deb qoʻllangani zalda oʻtirgan bir traktorchi tomonidan tanqid qilinadi. Bundan dargaʼzab boʻlgan sanʼatkor oʻz-oʻziga deydi: “labingdan *boʻlsa* olsam, e, shakarlab” deganim u kishiga yoqmapti, “boʻlsa” emas, “boʻsa” emish! Oʻzi bilmaydi-yu, menga oʻrgatganiga kuyaman! Senga oʻxshagan savodsizlar “boʻsa, boʻmasa” deydi. Artist kulturniy odam-gapni adabiy qilib aytadi-“ boʻlsa, boʻlmasa” deydi.

Hikoyadan keltirilgan bu parchada *boʻsa va boʻlsa* paronimlardan mohirona foydalanish “taniqli ashulachi sanʼatkorning” istehzoli obrazini yaratishga xizmat qilgan.

Tekshirish savollari

1. Qanday hodisa paronimiya sanaladi ?
2. Paronimlar va kvaziomonimlar qanday farqlanadi ?
3. Paronimlar va omonimlar qanday farqlanadi ?

4. Paronimlar va omofonlar qanday farqlanadi ?
5. Paronimlar va soʻz variantlari qanday farqlanadi ?
6. Paronimiyaga oid qanday masalalar munozarali boʻlib qolmoqda ?
7. Paronimiya hodisasining nutqqa taʼsiri bormi ?
8. Paronomaziya nima?

Tayanch tushunchalar

Paronimiya- ikki yoki undan ortiq leksemaning talaffuzda oʻzaro oʻxshash, ohangdosh boʻlishi.

Kvaziomonimlar- bir fonemasi bilan farqlanadigan ikki soʻz (minimal juftlik)

Soʻz variantlari- bir leksemaning tildagi turli koʻrinishlari.

Paronomaziya- jonli soʻzlashuvda paronim soʻzlarni qorishtirish hodisasidan badiiy nutqda uslubiy maqsadlarda foydalanish.

GIPONIMIYA, GRADUONIMIYA, PARTONIMIYA

Giponimiya

Giponimiya- lugʻat boyligidagi leksemalarning pagʻonali (ierarxik) aloqasidan kelib chiqadigan maʼno munosabatlari. Bunday munosabatlarning mohiyati shundaki, torroq tushuncha yoki maʼno ifodalaydigan leksemalar kengroq tushuncha yoki maʼno ifodalaydigan leksemalar bilan tur (giponim) va jins (giperonim) aloqasida boʻladi, bunday aloqa birlashtiruvchi (integral) semalar orqali amalga oshiriladi. Masalan, *lola* leksemasining maʼnosi *gul* leksemasining maʼno tarkibiga, *mushuk* leksemasining maʼnosi *hayvon* leksemasining maʼno tarkibiga kiradi. Bunday pagʻonali (boqichma-bosqich) munosabat, ayniqsa, u yoki bu fanning terminologik tizimida keng tarqalgan. Chunonchi, botanikada *tur* tushunchasi *turkum* tushunchasi tarkibiga, *turkum* tushunchasi *oila* tushunchasi tarkibiga, *oila* tushunchasi *qabila* tushunchasi tarkibiga, *qabila* tushunchasi *sinf* tushunchasi tarkibiga, *sinf* tushunchasi esa eng katta taksonomik kategoriya boʻlgan *tip* tushunchasi tarkibiga kiradi. Leksemalar maʼnosidagi ana shunday bogʻlanish **gipo-giperonimik** (tur-jins), **partonimik** (butun-boʻlak) munosabati deb qaraladi. Bunday munosabatlar lugʻat boyligining yoxud undagi ayrim terminologik tizimlarning qurilishini belgilaydigan muhim omillardan sanaladi. Shu yoʻl bilan tildagi leksemalarning paradigmalari (leksemalarning maʼno toʻdalari yoki maʼno guruhlari) aniqlanadi. Masalan, “kiyim” mazmunli guruh aʼzolari: *telpak, koʻylak, kastum, shim, tufli va hokazolar*; “oʻsimlik” mazmunli guruh aʼzolari: *daraxt, buta, oʻt, suvoʻt* va b.lar; “daraxt” mazmunli guruh aʼzolari: *tersk, tol, qayragʻoch, archa, qaragʻay* va b.lar kabi.

Tilning lugʻat boyligini tizim (sistema) sifatida oʻrganishda leksemalarning gipo-giperonimik munosabatlariga tayanish muhim ahamiyatga ega: u tabiat va jamiyatdagi narsa- predmetlarning, voqea-hodisalarning tildagi nomlari boʻlgan leksemalarning maʼnolari va shu maʼnolar orqali borliqdagi narsa-hodisalarning oʻzlari haqidagi tushuncha-tasavvurlarni umumlashtirish imkonini beradi.¹

¹ Bu haqda qarang: Новиков Л. А. Семантика русского языка-М. «Высшая школа», 1982. с. 136

Neʼmatov H, Rasulov R. Oʻzbek tili sistem leksikologiyasi. -T. “Oʻqituvchi”, 1995. 111-123-b.

Qoʻchqortoyev I. Soʻzlarning leksik-semantik toʻdalari haqida. || ToshDU ilmiy asarlari, 359-chiqishi, -T. 1969.

Расулов Р., Лексико-семантические группы глаголов состояния и их валентность. -Т. 1991.

Graduonimiya

Graduonimiya-leksemalarning ma'no guruhlari a'zolarida u yoki bu belgilarning darajalanishi. Bunday darajalanish oppozitsiyaning (zidlanishning) bir turi deb qaraladi¹ va shu qatordagi bosh so'zga nisbatan belgilanadi. Masalan, "yosh" belgisiga ko'ra (bosh so'z ajratib ko'rsatilgan): **buzoq**-tana-g'unajin-sigir; **qiz**-juvon-ayol. "Belgi"dagi darajalanish asosida: **chiroyli**-suluv-ko'rkam-zebo; "siljish sur'ati" belgisiga ko'ra: **yurmoq**-chopmoq-yugurmoq-yelmoq kabi.

Graduonimiya hodisasini o'z vaqtida Alisher Navoiy ham payqagan va uni turkiy (o'zbek) tilining boylik ko'rsatkichlaridan biri sifatida izohlagan edi. U o'zining "Muhokamatul-lug'atayn" asarida "yig'lamoq" ma'noli so'zlar guruhini ayni shu darajalanish aspektida talqin qiladi: *yig'lamsinmoq-ingramoq-singramoq-o'kurmoq-hoy-hoy yig'lamoq* kabi.² Demak, Alisher Navoiyni shu hodisaning ilk tadqiqotchisi desak bo'ladi.

Keyingi 20-30 yil ichida o'zbek tilshunosligidagi bu masalaga alohida e'tibor berilmoqda.³

Leksemalarning ma'no munosabatlarida darajalanish hodisasining o'rganilishi ko'p jihatdan ahamiyatlidir: lug'at boyligining tizim sifatidagi tavsifini berishda, sinonimlar va antonimlar lug'atini tuzishda, lug'aviy birliklarning uslubiy vosita (stilistik figura) sifatidagi qiymatini belgilashda graduonimik tadqiqotlar natijasidan foydalanish mumkin.

Partonimiya

Partonimiya-leksemalarning ma'no guruhlari butun-bo'lak munosabatlarining ifodalanishi. Masalan, avtomobil (butun)– kuzov (bo'lak)– motor (bo'lak)– g'ildirak (bo'lak) va b.lar. Yana: uy (butun)– xona (bo'lak)– ayvon (bo'lak)– koridor (bo'lak). Bularda *avtomobil* (birinchi qatorda) va *uy* (ikkinchi qatorda) leksemalari bosh so'zlardir. Ayni paytda kuzov (butun)- eshik (bo'lak)- yukdon (bo'lak) – oyna (bo'lak)- bamfer (bo'lak) qatorida *kuzov* leksemasi; xona (butun) – oyna (bo'lak) – eshik (bo'lak) qatorida esa *xona* leksemasi bosh so'z sanaladi.

Ma'lumki, leksemaning ma'nosida borliqdagi narsa-hodisalarning inson ongidagi in'kosi ifodalanadi, demak, ma'nolar tizimidagi bo'lak-butun munosabati negizida ham, aslida, borliqdagi butun-bo'lak munosabatlarini tilda ifodalash zaruriyati yotadi.

Partonimiya hodisasini o'rganish lug'at boyligi tizimining "sir"larini ochish, so'z ma'nolarini aniq va o'g'ri izohlash nuqtai nazaridan ahamiyatlidir.

Сафарова Р. Гипонимия в узбекском языке. АКД. –Т., 1990.

1. Ne'matov H, Rasulov R. O'zbek tili sistem leksikologiyasi.-T. "O'qituvchi", 1995. 108-b.

2. Qarang. Alisher Navoiy. Mukammal asarlar to'plami. Yigirma tomlik. 16-tom. –T. "Fan", 2000, 14-15-b.

3. Ne'matov H, Rasulov R. O'zbek tili sistem leksikologiyasi asoslari.-T. "O'qituvchi", 1995. 17. 108-110-b. Orifjonova Sh. O'zbek tilida lug'aviy graduonimiya. NDA, -T.: 1996. Orifjonova Sh. Darajalanish (graduonimiya). Respublika yosh filolog olimlarining tantanali ilmiy anjumani materiallari.- T.: 1991. Narziyeva M. Shaxsni yosh belgisiga ko'ra atovchi so'zlar gruppasining ichki klassifikatsiyasi haqida. O'zbek tilini sinxron o'rganish masalalari.-T.: 1987. Qilichev E. Hozirgi o'zbek adabiy tili. Ma'ruza matnlari. – Buxoro. "Buxoro universiteti" nashriyoti, 2001, 75-76-b. Гиясов С. Семантическая структура и компонентный анализ качественных прилагательных узбекского языка. АКД. –Т. 1983.

Bu hodisa H. Ne'matov, R. Rasulov, E. Qilichev kabi tilshunoslarning ishlarida ma'lum darajada o'z talqinini topgan.

Tekshirish savollari va topshiriqlar

1. Giponimiya nima ?
2. Gipo-giperonimik munosabatlarni qanday tushunasiz ?
3. Graduonimiya hodisasi haqida ma'lumot bering.
4. Partonimiya hodisasini tushuntiring.
5. Giponimiya, graduonimiya va partonimiya hodisalarini tadqiq etishning qanday amaliy ahamiyati bor?

Tayanch tushunchalar

Giponimiya-lug'at boyligidagi leksemalarning pag'onali aloqasidan kelib chiqadigan ma'no munosabatlari.

Giponim-tur tushunchasini ifodalaydigan leksema.

Giperonim- jins (turkum) tushunchasini ifodalaydigan leksema.

Graduonimiya-leksemalarning ma'no guruhlari a'zolarida u yoki bu belgining darajalanishi.

Partonimiya-leksemalarning ma'no guruhlari butun-bo'lak munosabatlarining ifodalanishi.

O'ZBEK TILI LEKSIKASINING TARIXIY TARAQQIYOTI

Til taraqqiyotining xalq tarixi bilan bog'liqligi

O'zbek xalqi, ma'lumki, eng qadimgi turkiy urug' va qabilalardan o'sib chiqqan, demak, uning tili ham shu urug' va qabilalar tili negizida rivoj topgan. Markaziy Osiyodagi turli tarixiy va ijtimoiy-siyosiy jarayonlar, xususan, arablar, mo'g'ullar va ruslar istelosi, qardosh qozoq, qirg'iz, turkman, tojik xalqlari bilan qo'shnichilik munosabatlari ham o'zbek tili taraqqiyotiga jiddiy ta'sir o'tkazgan, bunda, ayniqsa, turkiy-arab, o'zbek-arab, o'zbek-tojik, o'zbek-qozoq, o'zbek-qirg'iz va o'zbek-turkman bilingvizmi kabi omillarning roli katta bo'lgan. Ana shu tarixiy jarayonlar nuqtayi nazaridan qaraganda, hozirgi o'zbek tilining lug'at boyligida ikkita yirik qatlam- o'z va o'zlashgan qatlamlar borligi ma'lum bo'ladi.

O'z qatlam so'zlari

O'z qatlam-o'zbek tili leksikasining umumturkiy so'zlar va sof o'zbek so'zlaridan iborat qismi.

Umumturkiy so'zlar o'zbek tili leksikasining eng qadimgi lug'aviy birliklaridir. Ularning aksariyati hozirgi qozoq, qirg'iz, turkman, ozarbayjon tillarida ham saqlangan. Qiyos qiling: *bosh* (o'zb.)-*bas* (qoz., qoraq.)-*bash* (qirg'., turkm.); *til* (o'zb., qoz., qirg'.)-*dil* (turkm., ozarb., gagauz.); *tog'* (o'zb.)-*too* (qirg'.)-*tav*, *tau* (qoraq., qoz.)-*dag'* (turkm., ozarb.) kabi.

O'zbek tili leksikasidagi umumturkiy so'zlarning o'ziga xos fonetik va semantik belgilari bor.

Fonetik belgilari: a) so'zlarning ko'pchiligi bir yoki ikki bo'g'inlidir. Bir bo'g'inli so'zlar: *qo'l, ko'z, bosh, tosh, bir, uch*; ikki bo'g'inli so'zlar: *ikki, olti, yetti, oltin, ona, ota* va b.lar. Uch bo'g'inli so'zlar juda kam: *qo'rg'oshin, qumursqa, yigirma* kabi; b) so'z yoki bo'g'in boshida undosh tovushlar qatorlashib kelmaydi; d) so'z oxirida undosh tovushlar yonma-yon qo'llanishi mumkin, ammo bu hodisa juda kam uchraydi: *ort, ost, ust, to'rt, qirq* kabi; e) ikki bo'g'inli so'zlarning birinchi bo'g'ini to'la ochiq (**o**-na, **o**-ta), boshi yopiq (**ku**-mush, **bo**-la), oxiri yopiq (**ol**-tin, **o'r**-dak), to'la yopiq (**bay**-ram, **bay**-roq), ikkinchi bo'g'ini esa boshi yopiq (**o**-ta, **o**-na) va to'la yopiq (**ol**-tin, **ku**-mush) strukturali bo'ladi; f) ikkinchi bo'g'in hech qachon unli bilan boshlanmaydi, ammo unli bilan tugash holatlari keng tarqalgan: *ik-ki, yet-ti, bo-la, ar-pa, bol-ta* kabi; g) so'z tarkibida ikki unli yonma-yon kelmaydi; f, h, j, j (dj), ts undoshlari esa umuman qo'llanmaydi; h) r, l, v, ng, g', g, d, z undoshlari so'z boshida uchramaydi; i) e, o' unilari so'z oxirida ishlatilmaydi (ayrim undov so'zlar bundan mustasno); j) urg'u ko'pincha so'z oxiriga tushadi.

Semantik belgilari: umumturkiy so'zlarning aksariyati ko'p ma'nolidir: *bosh*- 1) «odamning boshi»; 2) «ko'chaning boshi»; 3) «ishning boshi»; 4) «bosh agronom»; *ko'z*- 1) «odamning ko'zi»; 2) «uzukning ko'zi»; 3) «taxtaning ko'zi»; 4) «derazaning ko'zi» kabi.

Bu qatlamda «qon-qarindoshlik», «inson a'zolari», «yovvoyi hayvonlar», «parrandalar», «mehnat faoliyati», «uy-ro'zg'or buyumlari», «rang-tus», «maza-ta'm», «miqdor», «sanoq», «harakat», «holat», «urf-odat» ma'noli so'zlar ko'pchilikni tashkil etadi.

Morfologik belgilari: a) umumturkiy so'zlar hozirgi o'zbek tilining barcha so'z turkumlarida uchraydi; b) turlanadi va tuslanadi; d) o'zak va affiks morfemalar erkin va standart bo'ladi: *ko'zim, ko'zing, ko'zi, ko'zni, ko'zning, boraman, borasan, boramiz* kabi; e) so'z tarkibida prefikslar qo'llanmaydi.

Sof o'zbek so'zlari- o'zbek tilining o'zida yasalgan leksemalar. Ular o'z qatlamning ikkinchi (nisbatan yangi) qismini tashkil qiladi. Bunday yasalishning quyidagi turlari bor:

a) *semantik usul*- ma'no taraqqiyoti mahsuli sifatida yangi leksemaning yuzaga kelishi: *ko'k* («rang») -*ko'k* («osmon»), *yetti* («son») -*yetti* («ma'raka nomi»), *yupqa* (sifat) -*yupqa* (ot: «ovqatning bir turi») kabi;

b) *affiksatsiya usuli*. Bunda o'zak va affikslar turli til materiallari bo'lishi mumkin, ammo ularning qo'shilishi o'zbek tili tarkibida yuz beradi, o'zbek tilining so'z yasash qoliplariga asoslanadi, shu sababli bunday yasama so'zlar o'zbek tilining o'z qatlami birligi sanaladi. Masalan: *bosh* (umumturkiy)+ «-la» (o'zb.)- *boshla* (o'zb.), *temir* (umumturkiy)+ «-chilik» (o'zb.)-*temirchilik* (o'zb.), *jang* (f-t.)+ «-chi» (o'zb.)-*jangchi* (o'zb.), *madaniyat* (ar.)+ «-li» (o'zb.)- *madaniyatli* (o'zb.), *obuna* (r-b.)+ «-chi» (o'zb.)- *obunachi* (o'zb.), *axta* (mo'g'.)+ «-chi» (o'zb.)- *axtachi* (o'zb.), «be-» (f-t.)+ *bosh* (umumturkiy)-*bebosh* (o'zb.)+ «-lik» (o'zb.)-*beboshlik* (o'zb.), *bil* (umumturkiy)+ «-im» (o'zb.) -*bilim* (o'zb.)+ «-don» (f-t.)- *bilimdon* (o'zb.) kabi.

Sof o'zbek so'zlarining yasovchi asosi arabcha yoki ruscha-baynalminal bo'lganda, yasalmaning o'zagida yoki asosida ikki unli yonma-yon kelishi, so'z

boshida ikki-uch undosh qatorlashishi mumkin: *maorifchi, matbaachi, doirachi, saodatli, manfaatli, dramnavislik, drenajlanmoq, plakatbop, planbozlik*.

O'zlashgan qatlam so'zlari

O'zlashgan qatlam- o'zbek tili leksikasining boshqa tillardan o'zlashtirilgan leksemalardan iborat qismi. Masalan, *maktab, oila* (ar.), *daraxt, gul* (f-t.), *axta, bahodir* (mo'g'), *afandi* (turk.), *ravshan* (sug'd.), *traktor, avtobus* (r-b.) va b.lar. Bu qismda arab, fors-tojik va rus tillaridan o'zlashtirilgan so'zlar ko'pchilikni tashkil qiladi.

Arab tilidan o'zlashtirilgan so'zlar. Bunday so'zlarning o'zlashtirilishi VIII asrdan boshlanib, IX-X asrlarda ancha faollashgan. Arab tilidan so'z o'zlashtirilishiga olib kelgan omillar ichida quyidagilar muhim rol o'ynagan: a) arablar istelosi; b) islom dinining keng tarqalishi; d) arab yozuvining qo'llana boshlaganligi; e) madrasalarda arab tilining o'qitilishi; f) turkiy-arab ikki tilliligining (bilingvizmning) tarkib topganligi; g) olim-u fuzalolarning arab tilida ijod qilganligi va b.lar.

Hozirgi o'zbek leksikasida arab tilidan o'zlashtirilgan leksemalarning ko'pchiligi ot, sifat va ravish turkumlariga oiddir: otlar: *adabiyot, axborot, avlod, ayol, maktab, maorif, ma'naviyat, hosil, hukumat, odam, haqiqat, intizom, inshoot* va b.lar; sifatlar- *adabiy, ajnabiy, aziz, azim, ayyor, aqliy, badiiy* va b.lar; ravishlar- *avval, ba'zan, bil'aks, ta'ziman* kabi. Bularidan tashqari bog'lovchilar (*balki, ammo, lekin, va, vaholanki*), undovlar (*ajabo, barakalla, salom, xayr*), modal so'zlar (*albatta, ehtimol, avvalo*), yuklamalar (*faqat, xuddi*), ko'makchilar (*binolan*) ham o'zlashtirilgan.

Arab tilidan so'z o'zlashtirilishi o'tmishda faol bo'lgan, hozir esa bu jarayon deyarli to'xtagan. Ayrim arabcha so'zlar hatto eskirib, tarixiy so'zlar yoki arxaizmlar qatoriga o'tib qolgan: *adad* (sanoq so'z), *ajam* («arablardan boshqa xalqlar»), *akbar* («katta», «buyuk», «ulkan»), *alam* («bayroq»), *bayoz* («she'riy to'plam»), *sallox* («qassob»), *saloh* («to'g'rilik», «vijdonlilik»), *sanad* («hujjat») va b.lar.

Arab tilidan o'zlashtirilgan so'zlarning fonetik, semantik va morfemik tarkibida quyidagi xususiyatlar borligi ko'zga tashlanadi: a) so'z tarkibida ikki unlining yonma-yon qo'llanish hollari uchraydi: *matbaa, mutolaa, saodat, oila, doir, rais* kabi; b) *ra'no, da'vo, ta'na, e'lon, me'mor, ta'lim, e'tibor, mo'tabar* kabi so'zlarda ayn tovushidan oldingi unli kuchli va biroz cho'ziq talaffuz etiladi; d) *jur'at, sur'at, bid'at, qal'a, san'at* so'zlarida bo'g'inlar ayirib talaffuz qilinadi; e) semantik jihatdan: ko'proq diniy, hissiy, axloqiy, ilmiy, ta'limiy va mavhum tushunchalar ifodalanadi: *avliyo, aza, azon, vahiy, avrat, axloq, axloqiy, xulq, fikr, tafakkur* kabi; ilmga, adabiyot va san'atga oid tushuncha nomlari ham keng tarqalgan: *amal* (matematikada hisob turi), *rukn, vazn* (adabiyotshunoslik atamallari), *riyoziyot* («matematika»), *adabiyot, san'at, tabiiyot* (fan va soha nomlari) kabi; f) so'zlarning lug'aviy va grammatik shakllari flektiv xarakterda bo'lib, o'zbek tilida morfemalarga ajratilmaydi: *ilm, muallim, olim, ulamo; fikr, tafakkur, mutafakkir* kabi.

Arab tilidan o'zlashtirilgan so'zlar orasida tarixan yasama bo'lgan *adabiy, badiiy, g'olibiyat, voqean, oilaviy* kabi leksemalar ham bor. Bunday leksemalar bilan birga o'zlashtirilgan «-iy», «-viy», «-an» affikslari o'zbek tilida so'z yasovchi affikslar darajasiga ko'tarilgan, natijada o'zbek tilida so'z yasash imkoniyatlari kengaygan. Hozirgi o'zbek tilida shu affikslar vositasida yasalgan juda ko'p yangi leksemalar mavjud: *texnikaviy, fizikaviy, tuban, turkiy* kabi. Bulardan tashqari, arabcha leksik o'zlashmalar o'zbekcha yoki tojikcha so'zlar bilan ma'no munosabatiga kirishib, o'zbek tilining sinonimik qatorlarini boyitgan: *o'rinbosar* (o'zb.)- *muovin* (ar.), *guvoh* (f-t.) –*shohid* (ar.), *aniq* (ar.) –*ravshan* (sog'd.) kabi.

Fors-tojik tillaridan o'zlashtirilgan so'zlar. Bunday so'zlarning o'zbek tiliga o'zlashtirilishida quyidagi omillarning alohida o'rni bor: a) o'zbek va tojik xalqlarining qadimdan bir (yoki qo'shni) territoriyada, bir xil ijtimoiy tuzum, iqtisodiy va madaniy-ma'naviy muhitda yashab kelayotganligi; b) o'zbek-tojik va tojik-o'zbek ikki tilliligining (bilingvizmining) keng tarqalganligi; d) tojik va fors tillarida ijod qilish an'alarining uzoq yillar davom etganligi; e) Qo'qon xonligi va Buxoro amirligida tojik tilining alohida mavqega ega bo'lganligi; f) adabiyot, san'at, madaniyat, urf-odatdagi mushtaraklik va b.lar.

Hozirgi o'zbek tilida tojik-fors tillaridan o'zlashtirilgan so'zlar orasida otlar (*sartarosh, avra, avra-astar, bazm, barg, baxt, daraxt, hunar, hunarmand*), sifatlar (*badbo'y, badjahl, baland, baravar, barvasta, bardam, barzangi, barra, baxtiyor, bachkana, ozoda, toza*), ravishlar (*bajonidil, banogoh, do'stona, tez, bazo'r, astoydil, chunon*), bog'lovchilar (*chunki, yoki, agar, garchi, ham*), undovlar (*balli, dod*), yuklamalar (*xo'sh, xuddi*), modal so'zlar (*chunonchi, binobarin*) uchraydi.

Fors-tojik tillaridan o'zlashtirilgan so'zlarda: a) so'z oxirida undosh tovushlarning qatorlashib kelishi ancha keng tarqalgan: *g'isht, go'sht, daraxt, karaxt, do'st, past, kaft, farzand* kabi. (Umumturkiy so'zlarda bu holat kam uchraydi); b) kuchsiz lablangan «o» unlisi so'zning barcha bo'g'inlarida qo'llanadi: *ohang, nobud, bahor, obodon, peshona* kabi.

Tojik-fors tillaridan o'zbek tiliga bir qator prefiks va suffikslar ham o'zlashgan: prefikslar-«be-», «ba-», «no-», «ham-», «bar-», «kam-», «xush-»; suffikslar- «-kor», «-zor», «-xo'r», «-parvar», «-kash», «-bop», «-do'z», «-boz», «-namo», «-paz», «-furush» va b.lar. Ular dastlab tojik-fors so'zlari tarkibida qo'llangan, keyinchalik o'zbek tilining so'z yasovchi affikslari qatoridan o'rin olib, yangi so'zlarning yasalishida ishtirok etgan, shu yo'l bilan o'zbek tili leksikasini yana-da boyitgan. Masalan: *badavlat, beayov, bebosh, beboshlik, nosog', noto'g'ri, hamyotoq, hamkurs, hamyurt, barkamol, kamsuv, kamsuvlik, kamsuqum, kamsuqumlik, xushbichim, xushyoqmas, o'rikzor, olmazor, to'qayzor, bug'doyzor, bug'doykor, nafaqaxo'r, tekinxo'r, somsapaz, chizmakash, adolatparvar, yubkabop, kastumbop, gruppaboz, buyruqboz, maxsido'z, telbanamo, ipakfurush* kabi. Bulardan tashqari, tojik tilidan o'zlashgan *xona, noma* so'zlari o'zbek tilida affiksoid vazifasida qo'llanib, *yilnoma, oynoma, ishxona, bosmaxona* kabi so'zlarning yasalishida ishtirok etgan.

Tojik tilidan o'zlashtirilgan so'zlarga o'zbek tilining so'z yasovchi qo'shimchalarini qo'shib leksema yasash hollari ham anchagina bor (bu haqda «O'z qatlam» bahsiga qarang).

Tojik tilidan so'z o'zlashtirilishi o'zbek tilining lug'at tizimida yangi sinonimik qatorlarni ham yuzaga keltirgan: *qirov* (o'zb.)- *shabnam* (toj.), *yaproq* (o'zb.)- *barg* (toj.), *oltin* (umumturkiy.)- *tilla* (toj.), *buloq* (o'zb.)- *chashma* (toj.) kabi. Bunday holni antonimlar tizimida ham ko'ramiz: *do'zax* (f-t.)- *jannat* (ar.), *yirik* (o'zb.)- *mayda* (f-t.) kabi.

Ruscha-baynalmilal so'zlar- o'zbek tiliga rus tilidan va u orqali Yevropa tillaridan o'zlashtirilgan leksemalar: *gazeta, jurnal, avtobus, trolleybus, teatr, roman, sujet, geometriya, fizika, matematika, traktor, kombayn, raketa, avtomat, armiya* va b.lar.

Rus tilidan so'z o'zlashtirilishiga ko'proq quyidagi omillar sabab bo'lgan: a) Chor Rossiyasining imperialistik siyosati; b) Sovet imperiyasida rus tilining millatlarora til mavqeyiga ega bo'lishi, bu mavqening yildan-yilga mustahkamlanib borishi; d) o'zbek-rus ikki tilliligining tarkib topishi; e) matbuot, radio, televideniya rus tiliga keng o'rin berilishi; f) maktab-maorif tizimida, oliy o'quv yurtlarida rus tilining maxsus o'qitilishi; g) ilm-fan terminologiyasining shakllantirilishida ruscha-baynalmilal atamalarga ko'proq tayanish; h) ma'muriy-idoraviy ish qog'ozlarining asosan rus tilida yozilishi va b.lar.

Rus tilidan o'zlashtirilgan so'zlarning aksariyati ot va son turkumlariga mansubdir: *institut, universitet, drama, zavod, fabrika* (otlar), *million, milliard, trillion* (sonlar), *gramm, kilogramm, litr, millimetr, santimetr, kilometr, sekund, tonna* kabi. Bu qatlamda kalka usulida o'zlashtirilgan sifatlar ham bor: *symmetrichnyy-simmetrik, psixologicheskij-psixologik, biologicheskij-biologik* kabi.

Semantik jihatdan ruscha-baynalmilal so'zlar orasida ishlab chiqarishga (*zavod, fabrika, sex, stanok*), ilm-fanga (*sema, semema, nomema*-tilshunoslikda; *teorema, aksioma, romb, kvadrat*-matematikada; *spora, gameta, flora*-botanikada; *fauna, reptiliya*-zoologiyada va b.lar); transportga (*mashina, avtomobil, avtobus, poyezd, trolleybus, tramvay*), san'atga (*teatr, spektakl, rejissor, opera, drama*), radio va televideniya (*radio, televizor, lampa, detal, videomagnitafon*), harbiy tizimga (*artilleriya, avtomat, tank, raketa, vzvod, rota, batalyon*) oid so'zlar ko'pchilikni tashkil qiladi.

Fonetik jihatdan qaraganda ruscha-baynalmilal so'zlar quyidagi belgi-xususiyatlar ko'zga tashlanadi:

a) so'z urg'usi erkindir: u so'zning turli (birinchi, ikkinchi va oxirgi) bo'g'inlarida bo'lishi mumkin: *abaju`r, avantu`ra, profe`ssor, standa`rt, dra`ma* kabi;

b) urg'uli bo'g'indagi unli o'zbek tili so'zlarining urg'uli bo'g'inidagi unli cho'ziqroq talaffuz etiladi: *olti`n* (umumturkiy.)- *karanti`n* (r-b.), *ovsi`n* (o'zb.)- *apelsi`n* (r-b.), *orzu`* (f-t.)- *medu`za* (r-b.) kabi.

d) bir bo'g'inli so'zlarda unli ruscha so'zlarda cho'ziqroq, o'zbekcha va tojikcha so'zlarda esa qisqaroq talaffuz qilinadi: *biz* (o'zb.) – *bis>bi:s* («bis»ga chaqirmoq), *tep* (fe'l shakli) – *temp* (sur'at), *pul* (f.-t. < yun) – *puls* (r-b.);

e) ruscha **o** o'zbekcha **o'** unlisidan kengroq va orqaroqda talaffuz qilinadi: *to'n* (o'zb.) - *ton* (r-b.); *to'rt* (ozb. < umumturkiy) – *tort* (r-b.) kabi;

f) ruscha o'zlashmalarning birinchi bo'g'inidagi unli o'zbek so'zlarining birinchi bo'g'inidagi unli ancha cho'ziq va kuchli talaffuz qilinadi (chunki o'zbek tili so'zlarining birinchi bo'g'ini ko'pincha urg'usiz bo'ladi). Qiyos qiling: *imlo* (o'zb.<ar.) –*i`mpuls* (r-b.), *indi`n* (o'zb.) –*i`ndeks* (r-b.), *eti`k* (o'zb.) –*e`tik* («etikaga oid»), *ellik* (o'zb.) –*ellips* (r-b.) kabi.

Yuqoridagi kabi tafovutli belgi-xususiyatlar so'z tarkibidagi undoshlarda ham uchraydi. Xususan: a) ruscha o'zlashmalar tarkibida undoshlarning qattqlik va yumshoqlik belgilari o'zbek tilida ham saqlanadi: *ukol va parol* (ukol va parol), *feodal va medal* (feodal va medal), *parad va naryad* (parad va naryad) kabi; b) ruscha so'zlardagi lab-tish «v» so'z oxirida jarangsiz «f» tarzida talaffuz qilinadi, o'zbek tili so'zlarida lab-tish «v» jarangsizlanmaydi. Qiyos qiling: *nav* (o'zb.<f-t.) - *ustav >ustaf* (r-b.), *birov* (o'zb.) -*aktiv >aktif* (r-b.) va b.lar; d) so'z va bo'g'in boshida bir necha undoshlarning qatorlashib kelishi keng tarqalgan (umumturkiy so'zlarda bu hol uchramaydi): *shkaf, tramvay, trolleybus* kabi.

Morfologik belgilari: ruscha-baynalmilal leksemalarda prefiks+o'zak (*a+morf, de+duksiya*), o'zak+suffiks (*bronx+it, jurnal+ist*), prefiks+o'zak+ suffiks (*a+simmetr+iya*) tarkibli so'zlar uchraydi.

Ruscha-baynalmilal so'zlar tarkibidagi affikslar o'zbek tilida so'z yasamaydi (*mikroo'g'it, mikroiklim, ultratovush* kabi kalkalar bundan mustasno).

O'zbekiston mustaqillikka erishgach, sobiq ittifoq tuzumiga xos bir qator ruscha-baynalmilal so'zlar (*raykom, partkom, gorkom, kolxoz* kabilar) eskirib, o'zbek tili leksikasining eskirgan so'zlari (istorizmlar) qatoriga o'tib qoldi, ayni paytda yangi ijtimoiy-siyosiy tuzum taqozosi bilan hamda iqtisoddagi va ta'limdagi islohotlar tufayli o'zbek tili leksikasida yangi ruscha-baynalmilal o'zlashmalar paydo bo'ldi: *investitsiya, marketing, minimarket, supermarket, test, reyting, litsey, kollej* va boshqalar shular jumlasidandir.

Tekshirish savollari va topshiriqlar

1. O'zbek tili leksikasining tarixiy taraqqiyoti jarayonida so'z va leksemalarning qanday qatlamlari yuzaga kelgan ?
2. O'z qatlam qanday so'zlardan tarkib topgan ?
3. Qanday so'zlar umumturkiy leksemalar sanaladi ? Buning sababi ?
4. Umumturkiy leksemalarning fonetik, semantik va grammatik belgi-xususiyatlari haqida ma'lumot bering.
5. Qanday so'zlar sof o'zbek tili lug'aviy birliklari hisoblanadi ?
6. Sof o'zbek so'zlari qanday yuzaga kelgan ? nima uchun ular o'z qatlam birliklari sanaladi ?
7. Sof o'zbek so'zlarining fonetik va morfemik tarkibi haqida ma'lumot bering.
8. O'zlashgan qatlam qanday so'zlardan atrakib topgan ?
9. Arab tilidan so'z o'zlashtirishning ijtimoiy-tarixiy sabablari haqida ma'lumot bering.
10. Arabcha o'zlashmalarning fonetik, semantik va morfemik belgi-xususiyatlarini tushuntiring.

11. Arab tilidan o'zbek tiliga leksemalardan tashqari yana qanday so'zlar va morfemalar o'zlashtirilgan ?
12. Arabcha o'zlashmalarning so'z turkumlari bo'yicha taqsimoti qanday ?
13. O'zbek tili leksikasining boyishida arab tilidan o'zlashtirilgan so'z va morfemalarning qanda ishtiroki bor ?
14. Fors-tojik tillaridan so'z o'zlashtirishning ijtimoiy-tarixiy sabablari haqida ma'lumot bering.
15. Fors-tojik tillaridan o'zlashtirilgan so'zlarning so'z turkumlariga munosabati ?
16. Fors-tojik tillaridan o'zlashtirilgan so'zlarning fonetik va morfemik tarkibi haqida ma'lumot bering.
17. Fors-tojik tillaridan o'zlashtirilgan so'z yasovchi prefiks va suffikslarning o'zbek tilidagi so'z yasashida tutgan o'rni haqida gapiring.
18. O'zbek tili lug'at boyligidagi sinonimiya hodisasining rivojlanishida fors-tojik tillaridan so'z o'zlashtirishning qanday ahamiyati bor ?
19. Rus tilidan so'z o'zlashtirishning ijtimoiy-tarixiy sabablari haqida gapiring.
20. Ruscha-baynalmilal so'zlarning so'z turkumlariga munosabatini tushuntiring.
21. Ruscha-baynalmilal so'zlarning semantik xususiyatlari hamda fonetik va morfemik tarkibi haqida ma'lumot bering.
22. O'zbekiston mustaqillikka erishgach, o'zbek tiliga rus tilidan o'zlashgan leksikada qanday o'zgarishlar yuz berdi ? Buning sabablari ?

Tayanch tushunchalar

O'z qatlam-o'zbek tili leksikasining umumturkiy va sof o'zbekcha so'zlardan iborat qismi.

O'zlashgan qatlam- boshqa tillardan olingan leksik o'zlashmalar qatlami.

Umumturkiy so'zlar- o'zbek tili lug'at boyligidagi eng qadimgi lug'aviy birliklar.

Sof o'zbekcha so'zlar-o'zbek tilining o'zida yasalgan (nisbatan yangi) leksemalar.

Arabcha o'zlashmalar-arab tilidan o'zlashtirilgan so'zlar.

Fors-tojik so'zlari- fors-tojik tillaridan o'zlashtirilgan so'zlar.

Ruscha-baynalmilal o'zlashmalar- rus tilidan va u orqali boshqa tillardan o'zlashtirilgan so'z va terminlar.

SO'Z O'ZLASHTIRISH

So'z o'zlashtirish

So'z o'zlashtirish boshqa til so'zlarining o'zbek tiliga olinishidir. Bu jarayon, yuqorida ko'rilganidek, o'zbek tili leksikasining o'zlashgan qatlamini yuzaga keltirgan.

So'z o'zlashtirish til taraqqiyotining qonuniy ko'rinishidir: xalqlar o'rtasidagi ijtimoiy-iqtisodiy, madaniy-ma'rifiy va ilmiy aloqalar bir tildan ikkinchi tilga so'z

va atamalarning o'tib turishini taqozo qiladi. O'zbek tiliga arab, tojik-fors va rus tillaridan so'z o'zlashtirilishi ham ana shunday ijtimoiy-tarixiy omillar tufayli sodir bo'lgan (Bu haqda «O'zlashgan qatlam» mavzuiga qaralsin).

So'z o'zlashtirishning ikki yo'li

So'z o'zlashtirishning ikki xil yo'li bor:

1. Jonli so'zlashuv orqali so'z o'zlashtiriladi. Bunda boshqa til so'zlari o'zbek tiliga mahalliy aholining og'zaki nutqi orqali o'tadi. Masalan, ruscha *рамы, клубника, поднос* so'zlari o'zbek tilining jonli so'zlashuvida *rom, qulupnay, patnis* deb talaffuz qilingan, keyinchalik o'zbek adabiy tiliga ham shu shaklda o'zlashgan.

2. Bosma manbaalr orqali so'z o'zlashtiriladi. Bunda boshqa tildagi matnni o'zbek tiliga tarjima qilish yoki o'zbek tilida yozilgan maqolalarda, ilmiy va badiiy asarlarda boshqa til so'zlarini (ayniqsa, termin va atamalarni) ishlatish orqali bo'ladigan o'zlashtirish nazarda tutiladi. Matematikadagi *katet, gipotenuza*, adabiyotshunoslikdagi *kulminatsiya, sujet* kabi terminlar, *ocherk, roman, povest* kabi so'zlar shu yo'l bilan o'zlashtirilgandir.

So'z o'zlashtirish usullari

So'z o'zlashtirish usullari ham ikki xil bo'ladi:

1. O'zicha olish. Bunda boshqa tildan o'zlashtirilayotgan so'z hech qanday o'zgarishsiz yoki ayrim (juz'iy) fonetik o'zgarishlar bilan olinadi. Masalan, *g'o'za* (f-t.), *gul* (f-t.), *poya* (f-t.), *kaptar* (<f-t:kabutar); *balo* (ar.), *bil'aks* (ar.), *davlat* (ar.), *muallim* (<ar: *mua'llim*); *direktor* (r-b.), *rektor* (r-b.), *institut* (r-b.), *metro* (r-b.), *cho't* (<rus. *счетов*), *cho'tka* (<rus. *щетка*) kabi.

2. Kalkalab olish. Bunda boshqa tildagi (mas. rus tilidagi) so'zning morfemik tarkibidan qismma-qism nusxa olish orqali o'zbekcha so'z yasaladi va shu so'z bilan boshqa til (mas., rus tili) leksemasining ma'nosi ifodalanadi. Qiyos qiling: *yarimo'tkazgich* < *rus. poluprovodnik, ilmiy-ommabop* < *rus. nauchno-populyarnyy* kabi. Kalkalashning bu turi to'liq kalkalash hisoblanadi, chunki unda boshqa til so'zining ifoda materiali o'zbek tili materiali bilan to'liq almashtirilgandir. Ba'zan boshqa til so'zining bir qismi o'zgarishsiz olinadi, qolgan qismi esa o'zbek tili materiali bilan almashtiriladi. Qiyos qiling: *mikroo'g'it* < *rus. mikroudobrenie, ultratovush* < *rus. ultrazvuk, rekordli* < *rus. rekordnyy, meshchanlik* < *rus. meuyanstvo* kabi. Kalkalashning bu turi yarim kalka hisoblanadi.

To'liq va yarim kalkalar so'z o'zlashtirishning *grammatik usuli* deb ham qaraladi, chunki bunda boshqa til so'zlarining ma'noli qismlaridan nusxa ko'chirish orqali so'z yasaladi. Ammo tilda ba'zan yangi so'z yasalmay, azaldan mavjud bo'lgan birorta leksemaga boshqa til leksemasining birorta ma'nosini yuklash orqali ham ma'no o'zlashtirilishi ta'minlanadi. O'zlashtirishning bu turi *semantik kalka* sanaladi. Masalan, **til** so'zi "so'zlashuv quroli" nomi sifatida ruscha **язык** so'ziga ekvivalentdir. Ayni shu holat rus tilidagi **язык** so'zining "asir" ma'nosini o'zbek tilidagi **til** so'zi bilan ifodalashga turtki bo'lgan: "Qo'mondonlik Ostonaquillar

keltirgan “til”dan hujum jangining planini tuzish uchun eng kerakli ma’lumotlarni oldi”. (A. Rahm. Ellik bir bahodir).

O’zbek tilidagi **o’zak** leksemasida “so’zning o’zagi” ma’nosining paydo bo’lganligi ham ruscha **koren** leksemasining “koren slovo” ma’nosiga asoslangandir.

So'z o'zlashtirishning chet so'zlarni qo'llashdan farqlari

So'z yoki ma'no o'zlashtirilishini chet so'zlarni qo'llashdan farq qilish kerak. So'z yoki ma'no o'zlashtirilishi muayyan til leksikasini boyituvchi qonuniy hodisadir, chunki bir til boshqa tildan o'zi uchun zarur bo'lgan leksik-semantik birliklarni o'zlashtiradi. Chet so'zlarni ishlatish hodisasi esa g'ayri qonuniydir, chunki o'zbek tilining o'zida biror so'z mavjud bo'lgani holda, uning o'rniga chet so'zini ehtiyojsiz, maqsadsiz qo'llash tilni boyitmaydi, aksincha, ayrim shaxslarning o'z nutqiga e'tiborsiz qarashinigina aks ettiradi.

Tekshirish savollari va topshiriqlar

1. So'z o'zlashtirishga olib keladigan qanday omillarni bilasiz ?
2. So'z o'zlashtirishning qanday yo'llari va usullari bor ?
3. Jonli so'zlashuv orqali va bosma manbalar orqali so'z o'zlashtirish qanday farqlanadi ?
4. Leksemalarni o'zicha olish va kalkalab olish haqida ma'lumot bering.
5. Kalkaning qanday turlari bor ?
6. To'liq kalka, yarim kalka va semantik kalka haqida ma'lumot bering.
7. So'z o'zlashtirish va chet so'zlarini qo'llash hodisalari qanday baholanadi ?

Tayanch tushunchalar

So'z o'zlashtirish- boshqa til so'zlarining o'zbek tiliga olinishi.

O'zicha olish- boshqa til leksemasining o'zgarishsiz yoki juz'iy o'zgarish bilan o'zlashtirilishi.

Kalkalab olish- boshqa tildagi so'zning morfemik tarkibidan qismma-qism nusxa ko'chirish orqali so'z yasalishi, bu so'zda boshqa til leksemasi ma'nosining ifodalanishi.

Semantik kalka- tilda azaldan mavjud bo'lgan so'zga boshqa til leksemasining ma'nosini yuklash.

LEKSEMALARNING ISHLATILISH DOIRASI

Leksemalarning ishlatilish doirasi

Leksemalarning ishlatilish doirasi chegaralangan va chegaralanmagan bo'lishi mumkin. Bunday ikki guruhga ajralish asosan ot, sifat, ravish va fe'l turkumlaridagi leksemalarga xosdir. Son va olmosh turkumlarida, shuningdek, bog'lovchi, yuklama, ko'makchi va undovlarda ishlatilish doirasi chegaralangan so'zlar yo'q.

1. Ishlatilish doirasi chegaralanmagan leksemalar o'zbek tilida so'zlashuvchilarning barchasi uchun umumiy bo'lgan, hammaga tushunarli va hammaning nutqida bir xil darajada qo'llanadigan so'zlardir: *bosh, qo'l, ko'z, daraxt, meva* (otlar); *oq, qora, qizil, katta, kichik, yaxshi, yomon* (sifatlar); *tez, oz, ko'p, jo'rttaga, atayin* (sifat-ravishlar); *yurmoq, ishlamoq, o'qimoq, yozmoq* (fe'llar) va b.lar. Bunday leksemalar *umumxalq lug'aviy birliklar* deb ham yuritiladi.

2. Ishlatilish doirasi chegaralangan leksemalar dialektga, kasb-hunar leksikasiga va jargon-argolarga xos so'zlardir. Jonli so'zlashuvda ishlatiladigan vulgarizmlar ham qo'llanishi chegaralanga lug'aviy birliklar sanaladi.

Dialektlarga xos so'zlar

Dialektlarga xos so'zlar qo'llanishi territoriyaga ko'ra chegaralangan leksemalardir. Bunday so'zlar *leksik dialektizmlar* sanaladi. Ular ikki xil bo'ladi:

a) *dialektizm-so'z*. Bunda so'zning ifoda plani, demak, nomemasi shevaga xos bo'ladi: *buzog'*- Toshk. sh., *go'sala*- Bux. sh., *o'djak*- Xorazm. sh. (ad.-orf. *buzoq*); *rayhon*- Toshk. sh., *nozvoy*- Sam. sh. (ad.-orf. *rayhon*); *yostiq*- Toshk. sh., *taka*- og'iz. dial, *bolish*- Bux. sh. (ad.-orf. *yostiq*); *do'ppi, to'ppi*- Toshk. sh., *qalpoq*- Sam. sh., *kallapo'sh*- Bux. sh. (ad.-orf. *do'ppi*) kabi.

b) *dialektizm-ma'no*. Bunda leksemalarning ifoda plani (nomemasi) emas, ma'nosi (sememasi) shevaga xos bo'ladi, nomema es adabiy tilda ham qo'llanadi. Masalan, *chopqi* (Toshk. sh.) - *chopqi* (Sam.sh.) – *chopqi* (ad. tilda). Demak, *chopqi* nomemasi dialektizm so'z sanalmaydi, ammo uning shevalardagi ma'nolari bir xil emas. Qiyos qiling: *chopqi* (Toshk. sh.-“shox-shabba qirqish, go'sht, piyoz qiymalash va sh. k. ishlarda qo'llanadigan katta va og'ir, pichoqqa o'xshash asbob”) - *chopqi* (Sam.sh.-“tig'i sopi ichiga qayirib yopib qo'yiladigan pichoqcha, qalamtarosh”) – *chopqi* (ad. tilda.-“shox-shabba qirqish, go'sht qiymalashda qo'llanadigan katta va og'ir, pichoqqa o'xshash asbob”). Demak, *chopqi* leksemasining semantik tarkibida ikkita semema (leksik ma'no) bor: 1) Toshkent shevasi va adabiy tildagi ma'nosi. Bular dialektizm emas; 2) Samarqand shevasidagi ma'nosi. Bu ma'no faqat shevaga xos bo'lib, adabiy tilga o'tmagan, shuning uchun u dialektizm- ma'no (dialektizm-semema) sanaladi. Bunday holni *lagan* leksemasida ham ko'ramiz. Bu leksema adabiy tilda “quyuq ovqatlar solinadigan, tarekadan katta yassi idish” ma'nosini anglatadi. Demak, u shu shaklda va ma'nosida dialektizm emas, ammo *lagan* leksemasining shevalarda “katta chuqur to'garak idish”, “kir yuviladigan tog'ora” ma'nolari ham bor, *lagan* so'zining ayni shu ma'nolari dialektizm-sememalar sanaladi.

Tilning lug'at boyligida leksik dialektizmlardan tashqari, *frazeologik dialektizm* ham uchraydi (Bu haqda “Frazeologiya” bo'limiga qarang). Leksik va frazeologik dialektizmlar birgalikda lug'aviy dialektizmlar hisoblanadi.

Dialektizm hodisasi tilning fonetik va grammatik sathlarida ham bor:

a) *fonetik dialektizmlar* dialektga xos nutq tovushlari yoxud so'zning u yoki bu shevadagi fonetik tarkibi. Masalan, o'zbek tilining qipchoq lahjasi shevalarida 9 ta unli fonema bor: i-ы, a'-a, u'-u o'-o va e. Bunday zidlanishning har bir a'zosi ma'nosini farqlashga xizmat qiladi. Qiyos qiling: *tish* (“odamning tishi”) – *tyish*

(“tashqari”), *bis* («qurum») – *is* («hid»), *sbiz* («chiz») – *siz* («siz»)¹, *ot* (o't: «olov», «o'simlik») – o't («o'tishga buyruq»), *or* (o'r: «bedani o'r») – o'r («sochni o'r»), *tur* («turishga buyruq») – tu'r («xil», «jins»)² kabi. Biroq hozirgi o'zbek adabiy tilining fonologik tizimida unli fonemalarning bunday zidlanishi (“yo'g'onlik” va “ingichkalik” belgilari bilan farqlanish) yo'q, demak, yuqoridagi so'zlarning har biridagi unli fonema faqat shevaning o'zigagina xos, shunga ko'ra ular *fonetik dialektizmlar* sanaladi.

Sirg'aluvchi **y** va qorishiq **dj** undoshlari shevalarda ham, adabiy tilda ham bor. Demak, ular dialektizm emas, ammo bu tovushlarning shevada va adabiy tilda qo'llanishi farqlanadigan o'rinlar uchraydi. Xususan, so'zning boshida adabiy tildagi **y** o'rnida qipchoq lahjasining “dj”-lovchi shevalarida qorishiq **dj** ishlatiladi: *yo'q* (ad.-orf.) - *joq* (shevada); *yigit* (ad.-orf.) - *jigit* (shevada); *yilon* (“y”-lovchi shevalarda)-*jilan* (“j”-lovchi shevalarda) kabi. Bu hodisa **k** va **g**, **t** va **d** undoshlarining qo'llanishida ham yuz beradi: *ko'z* (ad.-orf.) – *go'z* (Xorazm sh.), *kel* (ad.-orf.) – *ga'l* (Xorazm sh.), *til* (ad.-orf.) – *dil* (o'zbek tilining o'g'uz lahjasida) kabi¹. Bu hodisa *leksik-fonetik dialektalizm* deb baholanadi.

b) *grammatik dialektizmlar*- biror shevaning o'zigagina xos (adabiy tildagidan o'zgacha) grammatik shakllari. Mas., adabiy tildagi “-miz” (shaxs-son affiksi) o'rnida Toshkent shevasida “-vuz” affiksi ishlatiladi: *boramiz* (ad.-orf.) – *borovuz* (Toshk. sh.) kabi. Adabiy tildagi “-da” (o'rin-payt kelishigi qo'shimchasi) o'rnida Samarqand shevasida “-ga” qo'llanadi: *Toshkentda o'qiyapman* (ad. tilda) - *Toshkentga o'qopman* (Sam. sh.) kabi. Hozirgi zamon davomli fe'li shakllari shevalarda “-vot” (Toshk.), “-op” (Sam.), “-utti” (Nam.) affikslari bilan ifodalanadi: *borvotti*, *boropti*, *borutti* kabi. Keltirilgan misollarning shevalardagi turlari *grammatik dialektizmlar* sanaladi.

Leksik, fonetik va grammatik dialektizmlarning uslubiy vosita sifatida qo'llanishi

Leksik, fonetik va grammatik dialektizmlardan badiiy asar tilida uslubiy vosita (uslubiy figura) sifatida foydalanish hollari ham uchraydi. Yozuvchi J. Abdullaxonovning “To'fon” romanidan keltirilgan quyidagi matn parchasiga nazar tashlaylik:

Shu vaqt ko'cha eshigi taraqlab ochildi-yu, ostonada o'n yoshlardagi maykachan, qop-qora bola paydo bo'ldi. U nihoyatda hansirar, ko'p yugurib toliqqanidan nafasini rostlay olmasdi:

-Akamullo, akamullo, sizni yo'qloshopti, idoraga yo'qloshopti.

-Nima gap ?

-Hojar ayani bachasi sahroda borkan ekan... Bo'ronda qolgan ekan... Qaytib kelmopti... So'g'in Xo'janazar akoning duxtori bo'ronga qolip o'lipti.

Hoshim yugurganicha chiqib ketdi. Mahmuda bilan Mohidil bir-biriga hayron qarab qolishdi.

¹ Qarang: B. To'ychiyoyev. O'zbek tilining taraqqiyot bosqichlari. –T.: “O'qituvchi”, 1996, 7-b.

² B. To'ychiyoyev. Ko'rsatilgan asar, 23-24-b.

¹ Qarang: V. V. Reshetov, Sh. Shoabdurahmonov. O'zbek dialektologiyasi. –T.: “O'qituvchi” 1978, 42-b.

Yuqoridagi nutqiy parcha muallif tili va personajlar tilidan tarkib topgan bo'lib, unda nutqning dialogik shakli qatnashgan. Personaj tilida o'zbek-tojik ikki tilliligi ta'sirida bo'lgan o'zbek shevalari so'zlaridan (*akamullo, bacha, duxtor, so'g'in* kabi leksik dialektizmlardan), shu shevaga xos grammatik shakllardan (*yo'qloshopti, kelmopti*) va leksik-fonetik dialektizmlardan (*aka* so'zining *ako* shaklidan) unumli foydalanilgan, natijada obraz nutqining tipik va ta'sirchan bo'lishiga erishilgan.

Yozuvchi Erkin Samandarovning "Daryosini yo'qotgan qirg'oq" romanidan keltirilgan quyidagi dialogda esa dialektizmlarning uslubiy vosita sifatidagi roli, personajlar nutqini tipiklashtirishdagi ahamiyati yanada yorqinroq ko'zga tashlanadi:

Ichkarian Anvar chiqdi. Nima bo'layotganini angshara olmay serryayib turdi.

-Voy, anavi olvolini ko'ring,- dedi Qumrixon o'rnidan turib.

-Olvoling nimasi ?

-Olvoli de, huv ana.

-Chiyani aytasanmi ?

Qumrixon bo'g'istoncha chiya so'ziga tushunmadi.

-Olchami ?

-Ha, olvoli yegum kelutti.

-Ma, Qumri,- dedi Ganja bir hovuch olchani uzib. ("Sharq yulduzi" j-li, 1989, №1, 39-b.)

Yuqoridagi dialog epizodida mevaning bir turi uch xil nom bilan- *olvoli, chiya, olcha* leksemalari vositasida atalgan, bu hol ikki (Namangan va Bo'ston) sheva vakillari o'rtasidagi nutqiy muloqotning jonli, hayotiy chiqishiga xizmat qilgan.

Kasb-hunar leksikasi

Kasb-hunar leksikasi ijtimoiy mehnatning u yoki bu turiga, ishlab chiqarish, ilm-fan, adabiyot, san'at ba hokazo sohalarga oid narsa-hodisa hamda tushuncha nomlaridir: *degrez*-“qozon, omoch tishi va boshqa cho'yan asboblar quyuvchi usta”, *kavshar* – “metall buyum, detal va sh. k.ni bir-biriga ulash uchun ishlatiladigan metall yoki qotishma”, *changchi, urug'chi, gultoj* (botanikaga oid tushuncha nomlari) kabi. Bular tilshunoslikda *professionalizmlar* yoki *professional leksika* deb ham ataladi. Professional leksikaning ilm-fanga, texnika va adabiyotga oid qismi *terminlar* deb ataladi: *fonema, morfema, semema* (tilshunoslik terminlari), *tangens, sinus, teorema, katet* (matematika terminlari) kabi. (“Terminlar” mavzusiga ham qarang).

Kasb-hunar leksikasi (professionalizmlar), asosan, muayyan sohaga oid og'zaki va yozma matnlarda faol qo'llanadi, umumtil doirasida esa ular ancha passiv bo'ladi. Bunday qatlam leksemalarining ishlatilish doirasidagi chegaralanish shu bilan belgilanadi.

Kasb-hunar leksikadan uslubiy vosita sifatida foydalanish hollari

Kasb-hunar leksikasidan badiiy asar tilida ma'lum uslubiy maqsadlarda foydalanish holatlari ham uchraydi. Masalan:

Payshanba- maosh kuni edi. Peshindan keyin atrofi taxta devor bilan omonat o'ralgan qurilish hovlisiga chang-to'zon ko'tarib «ZIL» mashinasi kirib keldi. Chekkadagi ko'chma vagoncha oldida voshillab to'xtadi. Kabina eshigi ochilib, qo'ltig'iga qora sumka qistirgan kassir qiz-Faya sakrab tushdi. Vagoncha zinasiga pildirab chiqib baqirdi:

-Yigitlar, kelig'iz, zarplata olig'iz!

Betonchi Safar aka ayiqdek lapanglab vagoncha tomonga birinchi bo'lib yurdi. Ketidan payvandchimiz Ikrom aka. Uning ketidan Erkin degan takellajchi yigit. (O'. H.)

Yuqoridagi matn parchasida qurilishdagi bir epizod yoritilganligi tufayli, unda *betonchi, vagoncha, payvandchi, takellajchi* kabi qurilish leksikasiga oid so'zlar ishlatilgan.

Argotizmlar va jargonizmlar

Argotizmlar va jargonizmlar- biror argo yoki jargonga xos leksemalar. Argo va jargonlar biror ijtimoiy guruh yoki toifalarning, masalan, sportchilar, o'g'rilar, olibsotarlar, poraxo'r va boshqalarning «yasama tili»dir. Shuning uchun argo va jargonlar *ijtimoiy dialektlar* deb ham yuritiladi.

Argotizmlar yashirin ma'no ifodalaydi. Mas., otarchilar orasida- *yakan* («pul»), ichuvchilar orasida- *novcha* («araq»), *qizil* («vino») kabi.

Jargonizmlarda yashirin ma'no bilan birgalikda tinglovchini yoki o'zga bir shaxsni kamsitish yoxud uning xislatlarini bo'rttirib baholash ottenkalari ham mavjud bo'ladi. Mas., talabalar jargonida: *dum*-«topshirilmagan imtihon», «qarz»; jonli so'zlashuvda: *yo'r'ga*- «yengil tabiatli», «buzuq» va b.lar.

Argotizm va jargonizmlar, asosan, jonli so'zlashuvda, tor doirada ishlatiladi. Undan badiiy asarda obraz va personajlarni tipiklashtirish maqsadida foydalanish hollari ham uchraydi. Mas: *Bu qora yeryutkurning yo'rg'a chiqarishini yetti uxlab tushida kim ko'ribdi. (Hamza. Paranjli sirlari.) Gapni aylantirmang. Yog'liq joy. Yakan katta bo'ladi!* («Mushtum», 1960, №2).

Bir maktabda gap mish-mish,
Turg'unning **dumi** bormish.
Xo'sh, bu ajab, qanday **dum**,
Hech kimda yo'q-ku bu **dum**?

Bilsam voqea o'zga,
Ilinmas qo'lga, ko'zga!
«Ikki» degan oti bor,
Na o'zi, na zoti bor... (Q. M.)

Vulgarizmlar

Vulgarizmlar-haqorat ma'nosida qo'llanadigan so'zlar: *xunasa, dayus, so'tak, to'nka* kabilar. Bunday leksemalar yoki ularning vulgar ma'nolari adabiy til birligi sanalmaydi, ularni qo'llash nutq madaniyatiga xilof deb qaraladi, ammo badiiy asar tilida bunday so'zlardan uslubiy vosita sifatida foydalaniladi. Mas: *U qizig'ar*

mashinasini Qoraqamishga qarab uchirdi. (T.M.) Yolg'on gapirasn, xunasa, uyida bo'lmagansan. Ayvoni yo'q uning (T.M.). Dayus, dayus Vali tog'a, Mirvali tog'a dayus. (S. Ahm.) Hosilboyvachchaga aytib qo'y: o'zinikini eplasin. Kelib-kelib o'shandan panoh izladingmi, e so'tak! (T. M.) Anavi to'nkani nima qilamiz?- dedi Asadbek, jahlidan tushib... (T.M.)

Tekshirish savollari va topshiriqlar

1. Ishlatilish doirasiga ko'ra leksemalar qanday guruhlanadi ?
2. Qanday so'zlarning ishlatilish doirasi chegaralanmaydi ?
3. Qaysi so'z turkumlarida ishlatilish doirasi chegaralangan leksemalar bor? Ularning turlari ?
4. Dialektizmlar nima? Uning qanday turlari bor ?
5. Dialektizm-so'z va dialektizm-ma'no qanday farqlanadi?
6. Fonetik dialektizm va leksik-fonetik dialektizmning farqlarini tushuntiring.
7. Grammatik dialektizm haqida ma'lumot bering.
8. Dialektizmlardan uslubiy vosita sifatida foydalaniladimi?
9. Kasb-hunar leksikasi qanday so'zlarni o'z ichiga oladi?
10. Terminlar qo'llanishi chegaralangan leksikaning qaysi turiga kiradi?
11. Argotizm va jargonizmlar nima? Vulgarizmlar-chi?
12. Dialektizm, professionalizm, argotizm, jargonizm va vulgarizmlardan nutqning qaysi turlarida uslubiy vositalar sifatida foydalaniladi ?

Tayanch tushunchalar

Umumxalq lug'aviy birliklar- ishlatilish doirasi chegaralanmagan so'z va iboralar.

Dialektizmlar- qo'llanishi territoriyaga ko'ra chegaralangan til birliklari.

Dialektizm-so'z- shevaga xos so'z.

Dialektizm-ma'no- so'zning shevadagi ma'nosi.

Fonetik dialektizmlar- dialekt yoki shevaga xos fonetik birliklar tizimi.

Leksik-fonetik dialektizm- adabiy tilda bor bo'lgan so'zning biror shevadagi fonetik tarkibi.

Grammatik dialektizmlar- biror shevaning o'zigagina xos (adabit tildagidan o'zgacha) grammatik shakllari.

Kasb-hunar leksikasi- ijtimoiy mehnatning, ilm-fan yoki san'atning, ishlab chiqarishning u yoki bu turiga mansub maxsus tushunchalarning nomlari.

Professionalizmlar- kasb-hunar leksikasining o'zi.

Terminlar- professional leksikaning ilm-fanga, texnikaga, adabiyot yoki san'atga oid bir turi.

Argotizmlar- yashirin ma'noli so'zlar.

Jargonizmlar- yashirin ma'no bilan birga tinglovchini yoki o'zga bir shaxsni kamsitish yoxud uning xislatini bo'rttirib baholash xususiyatiga ega so'zlar.

Vulgarizmlar- haqorat ma'nosida qo'llanadigan so'zlar.

O'ZBEK TILI LEKSIKASIDA ESKIRISH VA YANGILANISH JARAYONLARI

Til tizim sifatida uzluksiz harakatda, rivojlanishda bo'lib turadi, bu uning ijtimoiy mohiyatidan kelib chiqadi: til va jamiyat, til va ong, til va tafakkur o'rtasidagi ikki tomonlama aloqadorlik ularning bir-biriga ta'sirini belgilaydi-jamiyatda bo'lib turadigan ijtimoiy-siyosiy jarayonlar, ilmiy-texnikaviy taraqqiyot, iqtisodiy va ma'rifiy sohalardagi islohatlar tilning lug'at boyligida yangi-yangi so'z va atamalarning yuzaga kelishini, ayni paytda ma'lum so'z-leksemalarning eskirib, tarixiy kategoriyaga aylanishini taqozo qiladi. Bu jarayon tilning lug'at boyligida istorizm, arxaizm va neologizm kabi leksik birliklarni yuzaga keltiradi.

Leksik istorizmlar

Leksik istorizmlar o'tmish voqeligi bo'lgan narsa-hodisalarning nomlaridir. Mas., *botmon*- «O'zbekistonning turli yerlarida turli salmoqqa ega bo'lgan (ikki puddan o'n bir pudgacha) og'irlik o'lchovi»; *chaqirim*- «1,6 kilometrga teng uzunlik o'lchovi»; *cho'ri* –«qul xotin», «tutqunlikdagi ayol»; *mingboshi*- «daha yoki qishloq oqsoqoli, hokimi»; *omoch*- «ulovga qo'shib yer haydaydigan metall tishli primitiv yog'och asbob» va b.lar.

Istorizmlar, odatda, uzoq tarixiy jarayonlar davomida yuz beradigan eskirishning mahsuli bo'ladi, ammo ular, ba'zan, qisqa vaqtda paydo bo'lishlari ham mumkin: yaqin o'tmishda (1991-yilgacha) o'zbek tilining faol so'zlari bo'lgan ayrim leksemalarning (*partkom, raykom, gorkom, obkom, kolxoz, sovxoz* kabilarning) hozirgi kunda eskirib, istorizmlar qatoriga qo'shilgani buning dalilidir.

Istorizmning muhim belgilaridan biri shuki, uning ifoda plani (nomemasi) va mazmun plani (sememasi) birga eskiradi, binobarin, leksema yaxlit holda hozirgi til birligi bo'lmay qoladi.

Leksik arxaizmlar

Leksik arxaizmlar-hozirgi paytda mavjud bo'lgan voqelikning eskirgan nomi yoki, aksincha, hozirgi tilda mavjud bo'lgan leksemaning eskirgan ma'nosi (sememasi). Demak, eskirish jarayoni leksemaga yaxlit holda yoki uning bir qismiga (ma'nolaridan biriga) aoqador bo'ladi, shunga ko'ra leksik arxaizm ikki turga bo'linadi:

Arxaizm- leksema- hozirgi paytda mavjud bo'lgan voqelikning eskirgan nomi: *lab* (odam organizmidagi a'zolardan birining hozirgi nomi)- *dudoq* (shu a'zoning eskirgan nomi, arxaizm-leksema: «*Yo'lchining kuchli, erkak nafasini dudoqlarida uning bo'sasining jonli olovini bir lahza sezdi*» O.); *qassob* («mol so'yuvchi»- hozirgi ma'no) – *sallox* («mol so'yuvchi» ma'nosidagi eskirgan so'z, arxaizm-leksema: «*Tikka oldiga borib, devkor salloxlarday shoxidan ushlab «bismillohu ollohu akbar», deb... bo'g'ziga pichoq tortib yubordim,- dedi Shum bola*». G'. G'.); *elchixona* («bir davlatning boshqa davlatdagi diplomatik vakolatxonasi») – *saforat* («...diplomatik vakolatxona»ning eskirgan nomi, arxaizm-leksema); *qo'shin* («askar», «armiya») – *cherik* («askar», «armiya» tushunchalarining eskirgan nomi, arxaizm-leksema: «*Andoq qalin cherikka ne ish qila olg'ay edi. So'ngicha qovg'unchi bordi, o'zini daryog'a soldi, g'arq bo'ldi*». «Boburnoma»dan); *parol* («maxfiy shartli so'z») – *o'ron* («parol», «maxfiy shartli

so'z» ma'nosidagi arxaizm-leksema: «*Ul yurushtama'hud o'ron alfazi «Toshkand» bila «Sayram» edi. Toshkand desa, Sayram deyilgay, Sayram desa Toshkand»*.- «Boburnoma»dan) kabi.

Arxaizm-semema-hozirgi tilda mavjud bo'lgan leksemaning eskirgan nomi. Mas., *g'am* so'zi hozirgi o'zbek tilida «qayg'u», «xasrat», «alam», «tashvish», «kulfat» ma'nolarida qo'llanadi, o'tmishda (eski o'zbek tilida) esa bu so'z «ishq», «muhabbat», «sevgi» ma'nolarini ham ifodalagan: «*Bir yuzi gulgun g'amidin yuz tugon ko'nglumdadur, Xor-xorimning iloji bodan gulgun dengiz»*.- «Xazoyinul-maoniy»dan. Hozirgi *g'am* so'zining «ishq», «muhabbat» ma'nolari eskirgan bo'lib, arxaizm-semema sanaladi. Bunday holni *harf* so'zi ma'nolarida ham ko'ramiz. Bu so'z hozirgi o'zbek tilida «alifbodagi grafik belgi» ma'nosini anglatadi, eski o'zbek tilida esa *harf* so'zining «so'z», «nutq» ma'nolari ham bo'lgan: «*Har harfi oning tanimda jon bo'ldi yana, Har lafzi hayoti jovidon bo'ldi yana»*.- «Xazoyinul-maoniy»dan. «...Ul masal borkim: «*On guzarro burd»*. *Aning davlatining va navkarining intiqomida bu harfni aning tiliga tengri soldi»*.- «Boburnoma»dan. *Harf* so'zining ana shu ikki ma'nosi hozirgi o'zbek tiliga nisbatan arxaizm-semema hisoblanadi.

Ba'zan so'zning o'zi yoki ma'nolaridan biri emas, balki talaffuzi eskiradi, natijada shu so'zning eskirgan talaffuz varianti, demak, leksik-fonetik (yoki fonetik-leksik) arxaizm yuzaga keladi. Qiyos qiling: *qo'biz* (g'ijj akka o'xshash cholg'u asbobi) – *qo'buz* (shu asbob nomining eskirgan talaffuz varianti, leksik-fonetik arxaizm: “*yana biri Sayid Yusuf o'g'loqchi edi... Mardonalig'i ham bor edi... Qo'buzni yaxshi cholur edi*”. “Boburnoma”dan); *bugun* (payt ravishi) – *bukun* (shu so'zning eskirgan talaffuz varianti, leksik-fonetik arxaizm: *Bukun sendin xabar topa olmaduq*.- “Holoti Sayyid Hasan Ardasher”dan); *ilon* (“sudralib yuruvchi jonivorning bir turi”) – *yilon* (shu jonivor nomining eskirgan talaffuz varianti, leksik-fonetik arxaizm: “*muloyim takallum vahshiylarni ulfat sari boshqarur, fusungar afsun bilan yilonni to'shukdin chiqarur*”-“Mahbubul-qulub”dan).

Talaffuzdagi arxiaklashish leksemalardagina emas, balki leksik ma'noga ega bo'lmagan so'zlarda (olmoshlarda, ko'makchilarda) ham uchraydi. Mas., *u, bu, shu, o'sha* (kishilik va ko'rsatish olmoshlarining hozirgi fonetik- orfoepik shakllari) – *ul, bul, shul, o'shal, o'shul* (shu olmoshlarning eskirgan talaffuz variantlari). M i s o l l a r: *Ahli irfon soliki atvori ul, Ma'rifat bozorining Attori ul*. (“Lisonut-tayr”dan); *Bul Rustamdurkim, amirul-mo'minin Umar... Madoying'a Sa'd Vaqqosni arab cherikin boshlatib yibarganda...* (“Tarixi mulki ajam”dan); *Janobi o'shal Hodixo'ja eshon, Olur o'zlarin ag'niyon zamon* (Muq.); *Fath tolibga etishmas, agar ermas muxlis, Kim o'shul fotihaning lozimasidur ixlos*. (“Xazoyinul-maoniy”dan). Bunday arxiaklashish bilan ko'makchisida ham kuzatiladi: *Xoh tanobingni duchandon qilay, Xoh karam birla boshingni silay*. (Muq.). Bu gapdagi *birla* hozirgi bilan so'zining arxiaklashgan talaffuz variantidir.

Arxiaklashish hodisasining grammatik birliklarda uchrashi

Arxiaklashish hodisasi tilning grammatik birliklarida, xususan, affiksial morfemalarda va shu morfemalar ishtirokida shakllangan grammatik formalarda

ham uchraydi. Mas., fe'lining sifatdosh shakllari qadimgi turkiy tilda “-mish” va “мыш” (*Ta'ngrida' bo'lmish turk Bilga' qag'an.* – “Tangridan bo'lgan turk Bilga xoqon”), “-duq” va “du'k”, “tuq” va “tu'k” (*barduq yerda* – “borgan yerda”, *boltuqda* – “bo'lganda”) morfemalari vositasida yasalgan¹, hozir esa bu funksiyada, asosan, “-gan” affiksi qo'llanadi: (*bo'lgan, borgan* kabi) “-duq” va “du'k”, “tuq” va “tu'k” morfemalari esa *grammatik (affiksial) arxaizmga* aylangan. Ba'zi morfemalar hozir tilda bor bo'lsa-da, ularning talaffuzi eskirgan bo'ladi: “*Yana biri Mahmud barlos edi. Navandokliq barloslardindur. Sulton Abusaid Mirzo qoshida ham bek edi. Sulton Abusaid Mirzog'a Iroq viloyati musaxxar bo'lg'onda Kirmonni Mahmud barlosg'a berib edi...*” (“Boburnoma”dan). Bu gapda qo'llangan “-din”, “-dur”, “-g'a”, “-g'on” morfemalari hozirgi “-dan”, “-dir”, “-ga”, “-gan” morfemalarining eskirgan variantlaridir, bunday variantlatilshunoslikda *fonetik-grammatik arxaizmlar* deb ham yuritiladi.

Leksik arxaizmlarning leksik istorizmlardan farqlari

Leksik arxaizmlarning leksik istorizmlardan farqlari:

1. Leksik arxaizm hozirgi paytda mavjud bo'lgan narsa-hodisaning eskirgan nomidir. Istorizm esa o'tmish voqeligining nomi.

2. Voqelikning hozir mavjudligi uning eski nomi (leksik arxaizmi) o'rnida yangi nom bo'lishini taqozo qiladi: *yuz* (hozirgi so'z) – *yonoq* (arxaizm), *lab* (hozirgi so'z) – *dudoq* (arxaizm), *dushman* (hozirgi so'z) – *yog'iy* (arxaizm), *qo'shin* (hozirgi so'z) – *cherik* (arxaizm) kabi. Bu hol tilning lug'at boyligida sinonimik qatorlarni shakllantiradi.

Istorizmlar tomonidan nomlangan o'tmish voqeligi hozir yo'q, binobarin, ularning (istorizmlarning) hozirgi tilda sinonimlari ham bo'lmaydi.

3. Leksik arxaizmlarning yuzaga kelishida sinonim so'zlar orasidagi uslubiy munosabatlar muhim rol o'ynaydi: birining faollashuvi ikkinchisining passivlashuviga, arxiaklashuviga olib keladi. Istorizmlarda esa bunday munosabat bo'lmaydi: voqelikning yo'qolishi shu voqelik nomi bo'lgan so'zning (leksemaning) lug'atdan butunlay tushib qolisiga sabab bo'ladi.

Leksik neologizmlar

Leksik neologizmlar tilda yangi paydo bo'lgan va yangilik bo'yog'ini yo'qotmagan so'zlar: *internet, marketing, litsenziya* va b.

Har qanday neologizm dastlab ayrim shaxs nutqida voqe bo'ladi, bunday paytda u individual nutq neologizmi sanaladi. Mas., “*Bek akang ko'rinmay qoldiku?- dedi Keskpolvon labiga sigaret qistirib. Humkalla cho'ntagidan chaqqonlik bilan yoqqich olib unga olov tutdi...*” (T.M.) Bu so'zda *yoqqich* so'zi ruscha *zajigalka* so'zining kalkasi tarzida qo'llangan, uni asar muallifi (Tohir Malik) o'zi yasagan va o'zi individual nutq neologizmi sifatida birinchi bo'lib ishlatgan.

¹ Qarang: B. To'ychiboyev. O'zbek tilining taraqqiyot bosqichlari. –T.: “O'qituvchi”, 1996, 126-b.

Demak, bu soʻz hozircha umumtil neologizmi darajasiga koʻtarilmagan, chunki u nutq ixtiyoridan til ixtiyoriga oʻtmagan. Baʼzan ancha ilgari yaratilgan individual nutq neologizmlari ham umumnutq neologizmiga aylanmay qolib ketadi. Buni atoqli yozuvchi Abdulhamid Choʻlpon tomonidan oʻz vaqtida yasalgan *ozitqi* soʻzi misolida yaqqol koʻrsa boʻladi: “...*Har bir ona suti ogʻzidan ketmagan tentak gimnazistni bir “ozitqi” deb bilardi*”¹. Abdulhamid Choʻlpon bu gapdagi *ozitqi* soʻzini *achitqi*, *qichitqi* tipidagi yasalmalar modeliga (qolipiga) suyanib yasagan va uni “yoʻldan ozdiruvchi” (ruscha “soblaznitel”) maʼnosida qoʻllagan. Bu nutqiy parchada *ozitqi* soʻzining yangi lisoniy-badiiy topildiqlik sifatida alohida estetik qiymat kasb etganligi shubhasiz, ammo u shu matndan tashqariga, umumtil doirasiga chiqqan emas, demak, umumtil neologizmi holatiga oʻtmagan. Bunday holat Oybekning “Nur qidirib” povestidan keltirilgan quyidagi gapda ham kuzatiladi: “...*chorrahada, balandlikda qizil sallali, qisqa ishtonli, qop-qora regulirovshchik-yoʻlbon qoʻllarini ohangdor oʻynatib, koʻcha harakatini boshqaradi*” (22-bet) (individual neologizm-**yoʻlbon**, regulirovshchik-**yoʻlbon**).

Umumtil neologizmi til hodisasi, individual neologizm esa uslubiy hodisa sanaladi. Leksikologiyada, asosan, umumtil neologizmi oʻrganiladi.

Umumtil neologizmi ham nisbiy hodisadir: til taraqqiyotining maʼlum bir bosqichida neologizm boʻlgan soʻz keyinroq neologizmlik “boʻyogʻi”ni yoʻqotib, zamonaviy leksik qatlam birligiga aylanishi mumkin. Mas., *telefon*, *televizor*, *trolleybus*, *radio* soʻzlaridastlabki paytlarda neologizm boʻlgan, hozir esa ularning birortasid yangilik boʻyogʻi saqlanmagan, demak, bu soʻzlar allaqachon neologizmlik holatidan chiqib, qoʻllanishi odat tusiga kirgan leksemalrga aylangan. Bunday holat baʼzan qisqa davr ichida ham yuz berishi mumkin: keyingi 5-10 yil ichida oʻzbek tili leksikasida paydo boʻlgan *test*, *ball*, *grant*, *litsey*, *kontrakt* kabi yangi soʻzlarda, shuningdek, *hokim*, *ishbilarmon*, *tadbirkor* soʻzlarining yangi maʼnolarida “yangilik boʻyogʻini yoʻqotish”, “odat tusidagi soʻzga yoki maʼnoga aylanish” surʼati shu daraja tezlashganki, natijada ularni koʻpchilik qiynalmay anglaydigan va ularni qoʻllaydigan boʻlib qolgan. Demak, bu soʻzlar neologizmlik holatidan zamonaviy qatlam birligi holatiga oʻtib boʻlgan yoki oʻtish jarayonini boshidan kechirmoqda.

Leksik neologizm turlari

Soʻzning neologizmlik belgisi leksemaga yaxlit holda yoki uning bir qismiga (mas., maʼnolaridan biriga) aloqador boʻladi, shunga koʻra leksik neologizm quyidagi ikki turga boʻlinadi:

Neologizm-leksem. Bunda leksema yaxlitligicha neologizm boʻladi: *faks*, *devident*, *internet*, *interfaks* kabi.

Neologizm-semema. Bunda leksemaning oʻzi emas, uning maʼnolaridan biri neologizm sanaladi. Bunga *koʻk* soʻzining hozirgi tilda paydo boʻlgan “dollar” maʼnosini misol qilib koʻrsatish mumkin.

Neologizmning yuzaga kelishi quyidagi oillarga tayanadi:

---

¹ Bu haqda qarang: M. M. Yoʻldoshev. Choʻlponning badiiy til mahorati (“Kecha va kunduz” romani misolida). NDA. –T.: 2000, 12-13-b.

1. Jamiyatda yangi voqelik paydo bo'ladi, bu voqelikni nomlash zarurati esa tilda yangi so'z yoki atamaning yuzaga kelishini taqozo qiladi. Bunda: a) voqelik nomi boshqa tildan o'zlashtiriladi: *komputer, monitoring, slayd* kabi; b) voqelik nomi o'zbek tilining o'zida yasaladi: MDH (mustaqil avlatlar hamdo'stligi) kabi.

2. Jamiyatda yoki tabiatda mavjud bo'lgan voqelikning nomiga sinonim tarzida yangi so'z yasaladi: *eskirtma* (*arxaizm* atamasining yangi yasalgan sinonimi), *yangirtma* (*neologizm* atamasining yangi yasalan sinonimi) kabi.

Neologizm hodisasi frazemalar va grammatik birliklar doirasida ham uchraydi. (Bu haqda tegishli bo'limlarga qaralsin).

Tekshirish savollari va topshiriqlar

1. Tilning lug'at boyligidagi eskirish va yangilanish jarayonlari qanday omillar ta'sirida yuz beradi ?
2. Eskirish jarayonining natijalari nimalarda namoyon bo'ladi ?
3. Leksik istorizmlar nima ?
4. Leksik arxaizmlar nima ? Ularning qanday turlari bor ?
5. Leksik istorizm va leksik arxaizm qanday farqlanadi ?
6. Leksik neologizm nima ? Uning qanday turlari bor ?
7. Individual nutq neologizmi va umumtil neologizmi haqida ma'lumot bering.

Tayanch tushunchalar

Leksik istorizmlar- o'tmish voqeligining nomlari.

Leksik arxaizmlar- hozirgi paytda bor bo'lgan voqelikning eskirgan nomi yoki hozirgi tilda mavjud bo'lgan leksemaning eskirgan ma'nosi.

Arxaizm-leksema- leksik arxaizmning bir turi. Unda leksema yaxlit holda eskirgan bo'ladi.

Arxaizm-semema- leksik arxaizmning ikkinchi turi. Bunda leksema yaxlit holda emas, qisman (semantik tarkibidagi ma'nolaridan biri) eskiradi.

Leksik-fonetik arxaizm- talaffuz arxaizmi. Bunda leksemaning tovush tarkibida qisman eskirish yuz beradi.

Leksik neologizm- yangilik bo'yog'i bor bo'lgan leksemalar.

Individual nutq neologizmi- ayrim shaxs nutqida voqe bo'lgan neologizm.

Umumtil neologizmi- nutqiy hodisadan til hodisasiga aylangan neologizm.

Neologizm-leksema- yangilik bo'yog'iga ega bo'lgan leksema.

Neologizm-semema- tilda azaldan mavjud bo'lgan leksemaning semantik tarkibida yangi paydo bo'lgan ma'no (semema).

O'ZBEK TILI LEKSIKASINING EMOTSIONAL-EKSPRESSIV JIHATDAN QATLAMLANISHI

So'zning uslubiy bo'yog'i

O'zbek tili leksikasida so'zlar emotsional-ekspressiv jihatdan ikki qatlamga ajratiladi:

Emotsional-ekspressiv jihatdan betaraf soʻzlar. Bunday soʻzlarning semantik tarkibida faqat denotativ maʼno (atash, nomlash semalari) mavjud boʻladi: *yuz, oriq, ozgʻin, jilmaymoq* kabi.

Emotsional-ekspressiv jihatdan boʻyoqdor soʻzlar. Bunday soʻzlarning semantik tarkibida denotativ maʼno (atash, nomlash semalari) bilan birga uslubiy boʻyoqlar (ifoda semalari, konnotativ semalar) ham mavjud boʻladi: *turq* (denotativ maʼno+uslubiy boʻyoq), *dirdov* (denotativ maʼno+uslubiy boʻyoq), *qiltiriq, ipiltiriq* (denotativ maʼno+uslubiy boʻyoq), *irshaymoq* (denotativ maʼno+uslubiy boʻyoq) kabi.

I z o h: *yaxshi va yomon, gʻazab va nafrat* kabi soʻzlarda uslubiy boʻyoq bordek tuyuladi, aslida esa ularda uslubiy boʻyoq yoʻq, bu soʻzlar belgi yoki voqelikni atash (nomlash) bilan cheklanadi, shunga koʻra emotsional-ekspressiv jihatdan boʻyoqdor soʻzlar sanalmaydi¹.

Emotsional-ekspressiv boʻyoqdor soʻzlarning nutqda qoʻllanishi

Uslubiy boʻyogʻi bor boʻlgan soʻzlardan nutqda his-tuygʻularni, soʻzlovchining voqelikka nisbatan salbiy yoki ijobiy munosabatini ifodalash maqsadida foydalaniladi. Mas: *Mamlakat bizlarga ishonsin! Biz shalvirab ishni xurjun qilaylik!...*(Uygʻ.). *Tursang-chi, muncha shalpayasan!* (H.Sh.) Bu misollarda *boʻshashmoq* leksemasi oʻrnida *shalviramoq va shalpaymoq* soʻzlari qoʻllangan va shu soʻzlarning mazmun planidagi uslubiy boʻyoqlar (“kinoya”, “mazax”, “kesatiq” semalari) hisobiga nutqda ekspressivlik taʼminlangan.

Nutqda ekspressivlikning ifodalanishi quyidagi usullarga tayanadi:

1. Leksik usul. Bunda uslubiy boʻyogʻi bor boʻlgan soʻzlar nutqqa kiritiladi (yuqoridagi misollar).

2. Kontekstual usul. Bunda uslubiy boʻyogʻi yoʻq boʻlgan soʻz maʼlum kontekst yoki nutqiy muhit taʼsirida uslubiy boʻyoqdor soʻzga aylantiriladi (Bu haqda “Ifoda semalari” bahsiga qarang.).

3. Affiksatsiya usuli. Bunda betaraf maʼnoli soʻzlarga subyektiv baho ifodalovchi affiksial morfemalar qoʻshiladi. (Bu haqda ham “Ifoda semalari” bahsiga qarang.).

4. Fonetik usul. Bunda soʻz tarkibidagi undoshlardan biri qavatlantiriladi (geminatsiya), unlilar choʻziladi, urgʻuning oʻrni oʻzgartiriladi, shular hisobiga ekspressivlik taʼminlanadi. M i s o l l a r: *Ishqilib, Zamira bechora uyatga chidayolmay ketib qolgan. Yashshamagurlar...* (P.Q.). *Akam bechora goʻshangada koʻrib, xayro-o-o-on boʻlib qolganlar.* (Mirm.).

5. Soʻzni metaforik qoʻllash usuli. Bunda koʻp maʼnoli soʻzning metaforaga asoslangan majoziy (hosila) maʼnosidan uslubiy figura sifatida foydalaniladi: *Muhtaram qayin otamizga! Siz bilan meni qorongʻi zindonlarga tushirib, dor ostigacha tortgan... Homid ismli bir toʻngʻizni, nihoyat ikki yillik sargardonlik soʻngida, yordamchilari bilan tuproqqa qorishtirishga muvaffaq boʻldim.* (A.Qod.). Bu gapda *tongʻiz* soʻzi koʻchma maʼnoda Homidga nisbatan qoʻllangan, shu bilan Otabekning bu shaxsga nisbatan salbiy his-tuygʻusi, nafrati ifodalangan.

¹ Bu haqda qarang: Oʻzbek tili leksikologiyasi. Jamoa. –T.: “Fan”. 1981. 160-161-b.

Yana qarang: Розенталь Д. Э., Голуб И. Б., Теленкова М. А. Современный русский язык.-М.: «Айрис Пресс Рольф», 2001, с. 100-102.

Yana: *Mamajon lochin* yigit. *Serharakat, betinim.* (Q.M.). Bu gapda *lochin* so'zi o'z ma'nosida emas, ko'chma ma'noda - yigitning epchilligini, chaqqon va jasurligini baholash maqsadida qo'llangan.

Tekshirish savollari va topshiriqlar

1. Uslubiy bo'yoqdorlik jihatdan so'zlar qanday qatlamlarga ajratiladi?
2. Emotsional-ekspressiv jihatdan betaraf so'zlar va betaraf bo'lmagan (bo'yoqdor) so'zlar qanday farqlanadi?
3. Emotsional-ekspressiv jihatdan bo'yoqdor so'zlardan nutqda qanday maqsadlarda foydalaniladi?
4. Nutqda ekspressivlikning ifodalanishi qanday usullarga asoslanadi?
5. Ekspressivlikni ifodalashning quyidagi usullari haqida ma'lumot bering:
  - a) leksik usul;
  - b) kontekstual usul;
  - c) affiksatsiya usuli;
  - d) fonetik usul;
  - e) so'zni metaforik qo'llash usuli.

Tayanch tushunchalar

Uslubiy bo'yoq- so'zning leksik ma'nosiga qo'shimcha tarzda orttirilgan uslubiy ottenka, ifoda semasi.

Emotsional-ekspressivlik- ekspressiyaga (ta'sirchanlikka) egalik.

Emotsional-ekspressivlikni ifodalashning leksik usuli- nutqda uslubiy bo'yog'i bor bo'lgan so'zning qo'llanishi hisobiga ta'sirchanlikning ifodalanishi.

Emotsional-ekspressivlikni ifodalashning affiksatsiya usuli- betaraf ma'noli so'zlarga subyektiv baho ifodalovchi affikslarni qo'shish orqali nutqda ta'sirchanlikka erishish.

Emotsional-ekspressivlikni ifodalashning kontekstual usuli- uslubiy bo'yog'i bo'lmagan so'zning ma'lum kontekst ta'sirida uslubiy bo'yoqdor so'zga aylantirilishi orqali nutqiy ta'sirchanlikning ta'minlanishi.

Emotsional-ekspressivlikni ifodalashning fonetik usuli- turli fonetik hodisalar (geminatsiya, unilarni cho'zish, urg'uning o'rnini o'zgartirish) hisobiga ta'sirchanlikning ta'minlanishi.

So'zni metaforik qo'llash- so'zning metafora usulida ko'chirilgan ma'nosi hisobiga nutqiy ta'sirchanlikning ta'minlanishi.

LEKSEMALARNING NUTQ KO'RINISHLARGA XOSLANISHI

Nutq, uning ko'rinishlari

Nutq so'zlovchining til birliklari vositasida fikrni shakllantirishi (ichki nutq) va ifodalashi (tashqi nutq) jarayonidir. U adabiy nutq va so'zlashuv nutqi ko'rinishlarida namoyon bo'ladi:

Adabiy nutq adabiy til me'yorlariga bo'ysundirilgan, demak, ishlov berilgan bo'ladi.

So'zlashuv nutqi nutqning ma'lum me'yorlariga kiritilmagan, ishlov berilmagan ko'rinishidir. U ko'proq erkin muloqot paytida ishlatiladi.

Nutq ko'rinishlariga xoslangan leksik qatlamlar

Nutqning yuqoridagi ikki ko'rinishiga munosabat jihatidan lug'at boyligidagi so'zlar ikki xil qatlamga birlashadi:

I. Umumnutq qatlam so'zlari. Bunday so'zlar adabiy nutqda ham, so'zlashuv nutqida ham bir xil darajada ishlatiladi. Lug'at boyligidagi so'zlarning ko'pchiligi shu qatlamga mansubdir: zamonaviy qatlam so'zlari, ishlatilishi chegaralanmagan leksikaning aksariyati, shuningdek sinonimik qatordagi dominantalar, uslubiy bo'yog'i bo'lmagan betaraf ma'noli so'zlar umumnutq qatlam birliklari sanaladi.

II. Nutqning ma'lum ko'rinishlariga xoslangan so'zlar. Bunday so'zlar nutqning faqat bir ko'rinishiga (mas., adabiy nutqqa) xoslangan bo'lib, boshqa ko'rinishida (mas., so'zlashuv nutqida) ishlatilmaydi yoki, aksincha, so'zlashuv nutqida qo'llanib, adabiy nutqda ishlatilmaydi.

1. Adabiy nutqning o'zi ham ikki xildir: rasmiy nutq va badiiy nutq: *rasmiy nutqda* fikrning ifodalanishi isbotlarga, faktlar ta'kidlanishiga tayanadi, shuning uchun unda tasviriy vositalar, uslubiy bo'yoqdor so'zlar ishlatilmaydi: to'g'ri ma'nodagi so'zlarning va soha terminlarining qo'llanishi ko'proq adabiy nutqning shu ko'rinishiga xosdir; *badiiy nutqda* ko'chma ma'noli so'zlar, ijobiy baho semalari bo'lgan leksemalar (*tabassum, mardonavor, chehra* kabilar) faol qatnashadi.

2. So'zlashuv nutqida fikr ifodasi ancha erkin bo'ladi, unda adabiy nutqqa xos bo'lmagan oddiy so'zlar (*qittay, ketvorgan...*), dialektizmlar (*opoqi, opog'oy, kallapo'sh...*), jargonizmlar (*loy, yakan, satil...*), salbiy emotsiya ifodalovchi so'zlar (*bashara, tirjaymoq...*), vulgarizmlar (*go'rso'xta, to'nka, so'tak, qizig'ar...*), laqablar (*Bo'tqa, Burun, Qilich...*), ba'zan, hatto o'zbek tiliga o'zlashmagan, demak, o'zbek tili birligi darajasiga yetmagan boshqa til so'zlari (*alkash, bratan, molodes* kabi varvarizmlar) ha qo'llanadi.

Nutq ko'rinishlariga xoslangan leksemalarning badiiy asar tilida qo'llanishi

leksemalarning nutq ko'rinishlariga xoslanishi haqida gap ketganda, ularning badiiy asar tilida qo'llanishini alohida baholash kerak, chunki badiiy nutq bilan badiiy asar tili bir hodisa emas: badiiy nutq adabiy nutqning bir ko'rinishi, u albatta adabiy til me'yorlariga bo'ysundiriladi; badiiy asar tilida esa adabiy til me'yorlaridan chetga chiqish holatlari ham kuzatiladi: badiiy asardagi personajlar tilining tipiklashtirilishi shuni taqozo qiladi, demak, badiiy nutq badiiy asar tilining yetakchi komponenti, ammo yagona komponent emas. Unda badiiy nutq bilan parallel ravishda, asardagi maqsad va vazifalardan kelib chiqib, so'zlashuv nutqi qoliplari va elementlaridan, umumnutq qatlam so'zlaridan ham foydalaniladi: muallif nutqi, muallif tili shaklida berilayotgan bayon va izohlar, asosan, adabiy nutq me'yorlariga tayanadi (so'zlarning tanlanishi ham shunga asoslanadi), obraz va personajlar tilida esa funksional uslubning barcha turlaridan foydalaniladi.

So'zlarning fonetik tarkibida, grammatik shakllarida nutq ko'rinishlariga xoslanish

So'zlarning fonetik tarkibida, grammatik shakllarida nutq ko'rinishlariga xoslanish:

1. So'zlashuv nutqida, ayniqsa, oddiy (jonli) so'zlashuvda:

a) So'z, so'z formalari va so'z birikmalari tarkibidagi ayrim tovushlar (ba'zan bir necha tovush) tushib qoladi: *obor* (<olib bor), *aytvor* (<aytib yubor), *pasqam* (<pastqam), *bolla* (<bolalar), *mashu* (<mana shu) kabi;

b) Ba'zi tovushlarning so'z tarkibidagi o'rni almashadi (so'zning metatezaga uchragan shakli qo'llanadi): *turpoq* (<tuproq), *tervat* (<tebrat), *to'rg'amoq* (<to'g'ramoq) kabi;

d) Bir tovush o'rnida boshqa tovush (fonemaning fakultativ varianti) qo'llanadi: *kegin* (<keyin), *shoyi* (<shohi), *ko'ynak* (<ko'yлак), *qalmoq* (<qarmoq) kabi;

e) So'z boshida, o'rtasida yoki oxirida tovush orttiriladi: *o'ris* (<rus), *ishkop* (<shkaf), *tanka* (<tank), *banka* (<bank) kabi;

f) So'z tarkibidagi ayrim unlilar uslubiy maqsadda cho'ziladi: *ho-o-zir*, *ka-a-atta*, *ayta qo-o-l*, *jo-o-onim* kabi;

g) So'z tarkibida bir xil undoshlar qavatlantiriladi, bunda so'z urg'usining o'rni ham ko'pincha o'zgartiriladi, shu tariqa leksemaning ma'nosida ta'kidlash, erkalatish, yalinish, ma'noni kuchaytirish kabi ottenkalar ifodalanadi: *maza`-ma`zza*, *yasha`-ya`shsha* kabi;

h) So'zlashuv nutqida kishi nomlarining, so'z yoki so'z birikmalarining qisqartirib talaffuz qilinishi ham uchrab turadi: *Guli* (<Gulnora), *Dilfuz* (<Dilfuza), *Muqad* (<Muqaddas), *Dilor* (<Dilorom), *kilo* (<kilogramm), *marshrutka* (<marshrutli taksi), *metro* (<metropoliten) kabi;

i) So'zlashuv nutqida intonatsiyaning ham o'ziga xos o'rni bor: nutqiy vaziyatga qarab u tez-tez o'zgarib turishi, bunda xabar-darak, so'roq, buyruq mazmuni, taajjub, gumon, qat'iylik kabi ma'nolar ifodalanishi mumkin;

j) fe'lning -b (-ib) affiksi bilan yasalgan ravishdosh shakli hamda "-gan" affiksi bilan yasalgan sifatdosh shakli "edi" to'liqsiz fe'li bilan birga kelganda "-uvdi", "-gandi" shakllarida qo'llanadi: *aytuvdi* (<aytib edi), *boruvdi* (<borib edi), *yozuvdi* (<yozib edi), *aytgandi* (<aytgan edi), *borgandi* (<borgan edi), *yozgandi* (<yozgan edi) kabi;

k) so'zlarning subyektiv baho shakllariga keng o'rin beriladi: *akajon*, *Lolaxon*, *dadamlar*, *yigitcha*, *qizaloq* kabi.

2. Rasmiy nutqda qonun, qaror, ariza, bildirgi, buyruq, nizom, akt, e'lon, yo'riqnoma (instruksiya), hisobot, shartnoma, tilxat kabi turli xujjatlar va ish qo'ozlari yoziladi. Bunday xujjat matnlarida avvaldan shakllanib, ma'lum qolipga tushgan konstruktsiya, formulirovka va so'z birikmalaridan keng foydalaniladi: *...ni qaror qiladi*; *...lar ta'minlanadi*; *...ga egadir*; *...lar e'tiborga olinsin*; *...ga chora ko'rilsin*; *...qoniqarli deb topilsin*; *biz, quyida qo'l qo'yuvchilar...*; *...ni hisobga olib buyuraman*; *...ma'lum qilaman*; *...ma'lum qilamiz*; *...ni so'rayman*; *...ning bajarilishini o'z zimmamizga olamiz* kabi.

Tekshirish savollari va topshiriqlar

1. Nutq nima? Uning qanday turlari bor?
2. Adabiy va so'zlashuv nutqlari qanday farqlanadi?
3. Qanday so'zlar umumnutq qatlam birliklari sanaladi?
4. Qanday so'zlar nutqning ma'lum turiga xoslangan hisoblanadi?
5. Rasmiy va badiiy nutqlarda qo'llanishga xoslangan so'zlar qanday farqlanadi?
6. So'zlashuv nutqida qo'llanishga xoslangan so'zlar, ularning ma'no xususiyatlari haqida ma'lumot bering.
7. Badiiy nutq va badiiy asar tili qanday farqlanadi?
8. Nutqning u yoki bu turiga xos bolgan fonetik va grammatik belgi-xususiyatlar haqida ma'lumot bering.